

Tartalom

LXV. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

2011. FEBRUÁR

JUHÁSZ FERENC: Kék nefelejcs	3
KISS ANNA: Ellibegnek északnak a lepkék	4
FERDINANDY GYÖRGY: A francia család	10
JÁSZ ATTILA: B. a tüdőrózsaszín könyvet olvassa; Sima vítükör fölött; hiányzó részlet. Póttenger (avagy a Balatonnál)	14
PETŐCZ ANDRÁS: Másnap (Feljegyzések a háborúból [rész- let])	17
KOLLÁR ÁRPÁD: Gombkötő	29
VELEMI NÉVTELEN: Magáról; Ballada; Saját tüzénél me- legedőben; Terka dala, aki a cáki fogadóban szolgál; Hajnalban szeretője neszezésére riad	31
PÜNKÖSTI ÁRPÁD: Egyperces Fischerek	36

TANULMÁNY

KÁNTOR LAJOS: Forrás – a Korunk kapujában	50
CSÁNYI ERZSÉBET: A domonkosi jeans (Domonkos Ist- ván: A kitömött madár [1969])	75

KRITIKA

DARVASI FERENC: „Több dolgok vannak földön és egen...” (Szilasi László: Szentek hárfája)	83
GYÁNI GÁBOR: A múlt mítosza mint önismeret (Füzi László: Világok határán [Ikerkönyv])	88

FÖRKÖLI GÁBOR: Maurits Ferenc, az irodalmi festő? (Pro-
ictum Maurits) 95

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

KASS ESZTER alkotásai a címlapon, a 9., 13., 74., 87., 94.
és a 100. oldalon

1%

Köszönjük olvasóinknak, a Tisztatáj barátainak,
hogy 2010-ben is fölajánlották jövedelemadójuk egy százalékát.
Kérjük, tegyék meg most is!

A Tisztatáj Alapítvány adószáma:

19082349-2-06

JUHÁSZ FERENC

Kék nefelejcs

*Amikor a sírt már behantolták,
s rajta fakereszt, fenyőág-kerekek, rózsakoszorúk:
körülállták, mint a vén temetői nyárfák
az öreg munkások, köd-szép szerelmek, a vén fiúk.*

*A szobafestő, az asztalos, a pék, a villanyszerelő,
a volt-napszámos, az egy-veséjű, a tüdőbajos,
a szívbeteg pészmékeres, fehérén, mint a sápadt idő
a Csokonai-verstőredékben, s bennük a gyász fekete-habos.*

*És énekelni kezdték Katus nótáját, a mosónő-asszonyét:
„Kék nefelejcs, kék nefelejcs virágzik a, virágzik a tó partján.”
És hangjuk, mint a fa-fűrészelés, mintha elefánt szoptatja kicsinyét,
mint a cintányér rézvillám-csattogás, jégbefagyott hal-tátogás a tél ajkán.*

*Rezeg, reszket, sípol, őszi tücsköt utánoz, nyög, mint diófáról a dióverés,
vékonyan hörög, szárazon zörög, mint a mákgubóban az érett mákszem,
eresen zsíros, mint a hurkatöltés, ferdén kopog, mint a koporsószög-beütés,
lila gömbrózsa, mint a tengermélyi rák szeme, fáj, mint az asszony szülése vérben.*

*Vérben, bélsárban, tág hüvely-sírásban, az ölelés bére kínban.
És nem várta se ég, se föld, se élő, se halott, hogy ráncába könnyet ejts.
És ők énekeltek, pedig tudták, hogy nem hallja a halott a sírban,
mint, a Világ-Szív körül szűk angyalkoszorú: „Kék nefelejcs, kék nefelejcs.”*

*És a fényvastag fekete felhőkből vér csöpögött, mintha kakas nyakát elvágják,
vinnyogva folyt, vörös szitaként szállt alá az izzó selyemláz-tavasza.
S ott állt a piros zuhogásban a ráncos, gyúrt dalárda-koszorú! Álltak az árvák,
mert hó lett a vérből, mire fejükig ért. Ott álltak fehér kazlakká havazva.*

KISS ANNA

Ellibegnek északnak a lepkék

*teleírt
lapok szálldosnak,*

*ellibegnek északnak
a lepkék,*

*legalább
nézz utánuk!,*

a falra film pereg:

...

*valaki nem
leli a kulcsot*

...

*lámpavirág-ajándék,
nem fújja el a
szél, elfújhatatlan*

...

*valaki három
nap, három éjjel
megy a száraz
mederben, látja a
vítól egyre messzebb
porladó hajókat,
három nap,
három éjjel*

...

*valaki a sötét
ló nyergében,
sebei hegednek,
nyílnak, hegednek,*

*folyton ép!, valaki
a Lancelot-i
időkből, kardjával
alszik, ha nem
veled, a tükörből
mindenki eltűnt*

...

*nem lelni
nyomukat a
szélben!, akiket
megtaláltak, nem
jönnek vissza
többé!, boldogtalan
időkben csak a
sztyeppék egyféle
virágözöne lángol
a horizontig*

...

*s az ő világuk a
nem múltó teleken!,
kinn ül a farkasokkal,
hallod, hóba
roskadnak a hegyek,
oszlop-szellemek
suttognak a holddal*

...

*az ő világuk,
mint a borulati
bíbor, tintakék,
tűzébe roskadnak
a dolgok, ha sötét
dobok rengenek!,
szétszóratott népe
ide gyűlik
holdtöltekor,
visszaint!, ezek
nyugtalan helyek*

...

valaki felhúzza az

ablakot, víz tombol
a torony derekáig,
mikor lenéz, az ott
lenn körben a
pokol!, ködben a
halászkunyhók,
vedlik a hullámbádog,
valami szellem
hangja a ködön
túlról...észak!

...

valaki levelez
az éggel: feldől
a tej, szalvéták
szállnak el, térnek
vissza válaszul

...

még néhány
lépés oda le, még
fényben a világos
mészkőfalak, a
horpadás víz-fényeket
vet rá, a jelekre,
világos, álomi lét!,
nincs szentebb
hely annál, ahol
békére lelsz

...

úgy járnak,
mint a szellemek
a mindig zárt
kapun át!, rengetik,
az ajtórácsot, a
mikéntek törlődnek
utoljára, mint a
túszok belső
filmjéről a kés

...

a dolgok nem

tehetnek semmiről,
egy sokat próbált
Fordnak hatalmas,
erős lelke van,
nem hagy magadra
a félsziget
mocsarai közt,
megáll a ház mögött,
s nem mozdul
többé

...

hajnalra mind
halottak!, mit
tehetnek a
rémült lóért,
feltépi a viharvert
kocsi ajtaját, leül
hózzá a sárba, társa
halkan káromkodik,
nem sokat vár ilyen
hajnaloktól, s „azoktól”
a plastik-kártyás
kódjaik mögött!

...

halott,
sötét a ház
áfonyalevelet
hord a szél a
vakuló tükrökhöz:
nem ismeri a nőt,
aki visszanéz
rá belőle!,
a gyerek sem, a
nővérét mamázza,
húzkodja az
üres fiókokat

...

a sztyeppék
kőbabái nem

*felejtenek,
kinőnek a földből
és a hely örökre az
ő idejük helye!, a
kertek hóbabái
sem felejtenek,
gyermekkorunk
örökre az ő
idejük helye*

...

*csak egy nő
a lova nyergében,
orcái széltől vörösek,
hajáról a kendő
megkötve lóg le hátul,
talán azt kérdi, mit
keresel itt a kései
szivárvány alatt?,
felnyújtod az egyik
almát neki*

...

*de ki lát már
olyannak, mint a
fellegek!, Hölltől
idáig jönnek érted,
tamariszkuszok
lombján süvölt
sötétjük, jönnek érted,
neveket kiáltanak
virrasztó ablakodra*

...

*valaki jön a
sötét ló nyergében,
valaki a Lancelot-i
időkből, kardjával
alszik, ha nem
veled*

...

*valaki nem
leli a kulcsot*

...

*ellibegnek
északnak a lepkék*

...

*legalább nézz
utánuk!*

FERDINANDY GYÖRGY

A francia család

*Ezt az írásomat három francia gyermekemnek,
Michelnek, Vincentnek és Veronikának ajánlom*

Mert igen, voltak ők is. A francia család. Akik befogadtak. És akiktől nem tiltottak el soha. Most, félévszázad után, beállnak ők is a sorba. Felkeresik az álmaidat. Elfelejtettél? – kérdezik. Nem baj! – legyintenek. Szerény, csendes emberek. Megszoktuk – mondják –, hogy elfelejtenek. Én pedig tiltakozom. És sírok, amikor felébredek.

Azt hittem, hogy abban, amit eddig elmondtam, minden benne van. Helyszínek, barátok, szerelmek. A francia asszony. Róla azt hittem, mindenből kiforgatott. Elvette a gyermekeimet. A hitemet. A talpalatnyi földet, ahol megvethettem volna a lábamat. Az, hogy őket is elrabolta tőlem, eddig eszembe se jutott. Csak most, fél évszázad után keresnek fel a régiek.

*

Eugén bácsi itt áll a sor elején. Nem mer megölelni. A szeme párás, halkán szipog. A padlásszobában, ahol éltünk, a butángáz és a vízcsap mellett állt az ágy. Főzni, aludni lehetett. Emlékszem, valami nagy kocsija volt, lent parkolt, ki kellett szólni érte az ablakon. Beültünk mellé, Clo fonott mőzeskosárban cipelte a gyereket.

Eugén rokon. Göndör, őszülő hajú ember. Zakó feszül rajta, és vastag pulóver. Begombolkozott. Mi sem vesszük le a kabátot, nyilván nincsen fűtés a kocsiban. Arcy, ahová visz minket, alig száz kilométer, de azokban az időkben még nem voltak autótutak.

Délelőtt van, napos, téli vasárnap. Talán három hónapos lehet a fiam. Mairaine, Eugén felesége, sopánkodva szalad ki elénk. Mögötte sűrű gőz gomolyog, finom, langyos ebédillatok.

Tonton itallal kínál, ebéd előtt akkoriban minden francia Suze-t vagy Amere Picont ivott. Megilletődötten méregetjük egymást. Mairaine sírdogál. Kérdegetnek, Clo hallgat. Csak én válaszolok.

Mairaine selypít, éppen csak egy kicsit. Nagy, kövér asszony. Szolgálati lakásban élnek, a konyha mögött van az iroda. Belátszanak a pénztárlakok. Csak

másnap, hétfőn reggel értettem meg, hogy a postát üzemeltetik. Akkor már saját postája volt minden kis falunak.

Nem emlékszem, meddig maradtunk Arcy-ban. Talán csak egy vagy két napot. Amikor Tonton feltett minket a távolsági buszra, havazott. Ránk sötétedett. Talant fölött csúszkáltak a jégen a fűtetlen autóbuszok. Tüzet raktam, melengettük egymást a nyirkos vattapaplan alatt.

Apránként minden eszembe jut. Hát igen. Tonton és Mairaine. Monsieur és madame Verduron. Eugén betegen jött haza a háborúból. Dolgozni később se tudott. Az asszony vezette a postát, Mairaine hadiözvegynek számított. Tonton vadőr volt, vagy erdőkerülő, valami ilyesmi. A környék kastélyaiban télen ő szervezte a vadászatokat.

Túl sok ilyen részletet kellene elmesélnem. A franciáknak volt körülöttem, a menekült körül, valami titok. Emlékszem, magáztak: büszke volt rám a két Verduron. Engem meg zavart, hogy ők ilyen szegények. Nem így képzeltem el a gazdag Nyugatot.

Más emlékem nincs is azokból az időkből. Tontonékat áthelyezték. Clo, a feleségem, nem tartotta velük a kapcsolatot.

Volt azután még egy nagybácsi: a prépost. Őt Clamecyből hozta át Eugén, ott menhelyen éltek az ilyen vén papok. Nem tudom, hogy hívták, de nyilván nagyon szegény lehetett. Kopott volt és kiéhezett. Mégis tőle őrzöm az egyetlen emléket, ami az első házasságomból megmaradt. Egy barna bronzszobor, Jézus, a megfeszített. Keresztülcipeltem a világon, most is itt van, a fejem felett.

*

Élt aztán egy nagymama is a családban. Egy öregasszony, aki nem tudott megszeretni. Régi vágású, vidéki hölgy, apró és illatos. Mémé, aki ősztől tavaszig az anyósoméknál, a leánygimnázium épületében lakott.

Az ébren alvó nagymama! Clo kuncogni se mert miatta. A szobáját nem tudta kulcsra zárni, bárki akármikor ránk nyithatott. Még szerencse, hogy horkolt. Mi pedig a szánkba gyömöszöltük a lepedőt, ha a horkolás abbamaradt.

Azokban az időkből még törtem a franciát. Nagyobb baj volt, hogy már akkor is szerettem játszani a szavakkal. Az asztal körül udvariasan megmosolyogtak, de őt, Mémét, egyetlen egyszer sem sikerült jókedvre derítenem.

Réthy Angélnak hívták, és ez a Réthy fenemód tetszett nekem. Lefordítottam, kiselőadást tartottam a kalandozások koráról, és arról, hogy annak idején nyilván errefelé is megfordultak az ősmagyarok. Ebben – mint később kiderült – nem is tévedtem sokat.

Megfázott, kórházba került, leesett az ágyról. Nem volt mellette senki. Májusban halt meg, mi akkor értünk haza két év trópus után. Clo megsiratta, felravatalozták. A gyerekek zavarták el róla a nagy, zöld legyeket.

Megpróbáltam utánajárni, hogy honnan jött ez a Réthy-család. De nem jutottam el, csak a szomszéd faluig. A férje, Jean Lièvre, mérnök volt valamelyik

Creusot környéki ipartelepen. Apja, az öreg Nyúl, Santenayben fuvaros. Ott, ahol a kaszinó és a pincészetek.

Ennyi az, amit az ébren alvó nagymamáról tudok.

*

Apósom szülei Moulins mellett éltek. Tanítók voltak mind a ketten, amikor megismertem őket, évtizedek óta nyugdíjasok. Ezt a két kisöreggel azonnal, első látásra megszerettem.

Pépé, Peyrethon úr, mindent tudott a Monarchiáról. Kun Béláról – Bellakunról – és a Tanácsköztársaságról faggatott. Az ő számára ez volt a közelmúlt, nehéz volt megmagyarázni, hogy mi, túl a vasfüggönyön, világnézeteket tanultunk, és fogalmunk se volt a történeésekről, amelyekből összeáll a történelem.

Másik nagy témája a Habsburg-ház Bourbon-ága volt. Állt ott egy kastély Moulins közelében. Pépé pedig elmagyarázta, hogy a felesége ott, a Bourbonok kastélyában született.

Valami alapja lehetett ennek a családi legendáriumnak. A nagymama még nyolcvanévesen is szép, sudár termetű nő volt, aprócska férjénél jó fejfel magasabb. Elegánsan öltözött, és minden reggel megkérdezte tőlem, hogy illik-e a fülbevalójához a sál vagy a bross.

Pépével kikocsikáztunk a faluba, ahol fél évszázadon át tanított. Fiatalok, öregek, mind az ő tanítványai voltak. A biztróban körülálltak minket: a látogatásunk hírére a fél falu összefutott.

Kirrt ittunk, fehérbort fekete ribizlivel. Monsieur Daniel, a vén iskolamester, minden diákjára név szerint emlékezett. Visszafelé megálltunk a Bourbonok várkastélya alatt, akkor mondta el nekem, hogy Mémé, a felesége, talált gyereket. És hogy itt, a kastélyban született. Talán azt hitte, bemegyünk, hiszen útitársa, ez a távol-keleti vő is valahonnan arról a vidékről, a Habsburgok birodalmából származott.

Vasárnap vendéglőben ebédeltünk, és körbejártuk a vidéket. A Tronçais őserdejét, a Saint-Pourçain-i szőlőkerteket. Később, csakúgy, mint Verduronékkal, a moulins-i nagyszülőkkel is megszakadt a kapcsolat. Clónak, a feleségemnek, túl egyszerű emberek: a nagypapa ráadásul kommunista, a felesége meg talált gyereket.

Amikor évekkel később felkerestem őket, már csak monsieur Daniel élt. Kivitettem a temetőbe. Volt ott egy pad, a Mémé sírja előtt. „Itt szoktam üldögélni” – mondta Pépé. „Ha kihoz valaki.” Akkor már évek óta egy menhelyen lakott.

Hát igen. Két nagy – mint mondják: sírig tartó – szerelem. Verduronék és a moulins-beliek. Lehet, hogy ezt nem tudta megbocsátani nekik a feleségem, és nem a társadalmi különbségeket.

*

A francia család! Clo soha nem beszélt róluk. Van három francia gyerekem, akik nem ismerik a családjukat. Lehet, hogy a gyökereik ma már nem érdeklik a fiatalokat? Az, hogy az én felmenőimről se tudnak, érthető. Messziről jöttem, egy távoli, furcsa világból. Töröm a nyelvüket, soha nem találtam meg közöttük a helyem.

De legalább róluk tudjanak! A francia családról. Hátha valamelyik unokájuk a moulins-i nagymamára vagy Dániel úrra fog hasonlítani! És ők még azt sem tudják, hogy hol keressék a sírjukat.

JÁSZ ATTILA

B. a tüdőrózsaszín könyvet olvassa

Tolnai Ottónak

*aranysakálok
ülnek vacogva megy le
a nap Pompeiben*

*hullazöld folyó
a tiszavirág kishal
ála ilyen nagy*

*elhagyott kertben
kitömött flamingók ne
számold meg őket*

*

*arcomat egy lég
gömb torz tükrében kéne
megborotválni*

*azúrkék pizza
ma ónszínű ég alatt
balkáni balkon*

*szöget verni a
nadirba nem is olyan
könnyű ugye?*

*

*festékbe lépett
a hangya átgyalogol
vásznon életem*

*szajkóazúrtoll
flamingórózsaszín gipsz
fehér kísérlet*

*arany sakálók
ülnek vacogva jön fel
a hold néma táj*

Sima víztükör fölött

„Persze, az égadta világon senki nem veszi észre az ágak közt ezt a mozdulatlanságot, a legkevésbé ő nem, aki a fa alatt gyakorlatozik, pedig ki van számolva minden, és az egész látszólag annyira tökéletes.”

(Danyi Zoltán)

*fák közt zúgó szél
levelek remegése
mit is mondhatnék*

*Jézus útszélen
meztelenül stoppol nem
veszi föl senki*

*mint sárba fagyott
keréknyom annyi marad
mögötted talán*

*

*a fákat néztem
az éjszakai fényben
sötét titkunkat*

*a fák árnyéka
megnyúlt az utolsó nap
sütötte sávbán*

*álmomban eső
cseppek koppannak el
veszett ernyőmön*

*

*az olvadó hó
neszezése cseppenként
üzen valamit*

*ahol víz és ég
találkozik ezüstös
villanás az éj*

*sima víztükör
alatt a tó erői
mozgolódnak*

hiányzó részlet. Póttenger

AVAGY A BALATONNÁL

*hullámszik ragyog
a tenger hiánya bennem
ragyog hullámszik*

*nézi a tengert
kisimítja és össze
ráncolja szemmel*

*a parton ülni
arccal a tenger felé
ez az út vége?*

PETŐCZ ANDRÁS

Másnap

FELJEGYZÉSEK A HÁBORÚBÓL
(részlet)*Orchies városába küldöm**Olyan volt ez, mintha csak kopogtam volna,
röviden, négyszer, balsorsomnak ajtaján.*

Camus

*Atyámfiái előtt idegenné lettem,
és anyám fiai előtt jövevényyé.*

69. zsoltár

*Idegen és jövevény vagyok közöttetek:
adatok nékem temetésre való örökséget ti nálatok,
hadd temessem el az én halottamat én előlem.*

Mózes, 1. könyv, 23,4

ITTHON VAGYOK, VAGYISHOGY Sophie lakásában vagyok. Ma nincsen iskola. Éppen valami szünetféle van, ezért nincsen iskola. Sophie elment dolgozni, én meg nézem a tévében a háborút.

Nézem, ahogy szoktam.

Csengetnek az ajtón.

Sophie arra tanított, hogy senkinek ne nyissak ajtót. Mindig azt mondja, hogy ez így biztonságosabb. Hogy nem nyitok ajtót. Azt mondja, hogy itt nincs mitől félni, de mégis. Jobb óvatosnak lenni.

Így mondja mindig.

Odamegyek az ajtóhoz, óvatosan kinézek a kis kémlelőablakon.

Van az ajtón egy kis kémlelőablak. Egy kis kör alakú nyílás, amiben üveg van, és ez az üveg nagyít. Az egész akkora lehet, mint a legkisebb itteni pénzérme. Vagy még annál is kisebb.

Kinézek ezen a kis ablakocskán, és látom, hogy ki van az ajtó előtt.

Mr. Hunchet az.

Megint csenget. Aztán zörget az ajtón.

Nem tudom, mit csináljak. Állok az ajtó mögött, és arra gondolok, amit Sophie mondott. Hogy ne nyissak senkinek ajtót.

Meg aztán arra is gondolok, hogy Mr. Hunchet az iskolában is meglátogatott.

Hogy ott ült az igazgatói irodában, és beszélt, és közben megfogta a combom.

És arra is gondolok, ahogy odafordult hozzám. És éreztem a bűdös leheletét.

A katonának, akinek az ölében kellett ülnöm, amikor elmentem anyámmal a laktanyába, ott, abban az országban, ahonnan elmenekültem, szóval, neki is pont ilyen bűdös és meleg lehelete volt.

És ő is megfogta a combom.

És aztán minden rossz volt. És aztán háború lett.

Állok az ajtó mögött, lélegzetvisszafojtva figyelem, hogy mit csinál Mr. Hunchet.

Megint csenget.

Aztán felír valamit egy papírra.

Azt még el kell mondanom, hogy Sophie lakásának az ajtaján, a bejárati ajtón van egy kis nyílás. Talán régebben a postások így kézbesítették a leveleket.

Ott állok tehát a bejárati ajtó mögött. Nagyon erősen dobog a szívem.

Attól félek, hogy be akar valamit dobni ezen az ajtón levő levélpostai nyíláson Mr. Hunchet. Ha felemeli a nyílás fedőlappját, akkor könnyen észreveheti, hogy ott állok az ajtó mögött én is.

Megpillanthatja, például, a lábamat.

És éppen akkor, miközben mindez átvillan az agyamon, látom, hogy Mr. Hunchet felemeli a nyílás fedőlappját, és egy összehajtogatott papírlapot csúsztat be rajta.

Aztán csend. Majd hallom, ahogy távozik az ajtótól.

Még sokáig állok ott, változatlanul nagyon erősen dobog a szívem, levegőt is alig kapok. Minden olyan valóságosnak tűnik.

Nem tudom, hogy miért is félek Mr. Hunchettől, de félek. Nem tudom megmagyarázni, hogy mitől van bennem ez a rettegés.

ÚJRA A TÉVÉT NÉZEM. Nézem a kedvenc csatornámat. *A háborút.*

Harcokocsikat látok, meg egy erdőt. És, persze, sok-sok katonát.

Az erdőben van valami tisztás. Látom, hogy katonák vesznek körbe civileket. A civilek, lehetnek talán több tucatnyian, legalább ötven-hatvan ember, többnyire fiatal férfiak, de vannak köztük nők is, szóval, a civilek egy nagy gödröt ásnak.

A katonák körbeveszik a területet, általában két-három méterre állnak egymástól, úgy figyelik a civilek munkáját.

A kezükben géppisztoly van.

Lassan ásnak a civilek.

Aztán vált a kép. Lehet látni, ahogy a tisztás fölött repülőgépek húznak el. Katonai repülőgépek.

Megint a katonákat lehet látni. Az egyik, miközben maga elé tartja a géppisztolyát, cigarettával kínál egy civilt. A civil, szakállas, fiatal férfi, rágyújt a cigarettára.

A géppisztolyos hagyja, hogy élvezettel kifújja a füstöt a civil, aztán mond neki valamit.

Majd, szinte unottan, kicsit felemeli a géppisztolyát.

Aztán azt látom, hogy a civil ingébe csapódnak a golyók. Látom, ahogy megmozdul az ing anyaga, a koszos vászon.

A civil összeesik.

És ismét a katonákat látom, felülről. Mindegyik tüzel. A civilek, akik eddig ástak a tisztáson, mind eldőlnék.

Az egyik fekvő civilnek még rángatózik a lába.

Vált a kép.

Hatalmas dömpert látok. Pontosabb, ha úgy mondom, hogy nem is dömpert, hanem egy markológépet látok, aminek az elején „kanál” van. Tudom, hogy így hívják azt a részt a dömper elején, volt ilyen gép abban a városban is, ahonnan aztán elmenekültem.

Ezeket a markológépeket akkor láttam, ott, abban a városban, amikor a katonák mindenhova védelmi pontokat építettek.

Emlékszem, akkoriban már nagyon féltek a katonák. Ez azután volt, miután felrobbantották a terroristák a főtéren a művelődési házat.

Akkor halt meg az anyám, és a robbanás miatt sérült meg a dobhártyám is. Mint már mondtam, ezért hordok ma is hallókészüléket az egyik fülemben.

Szóval, az ilyen munkagépeket nagyon jól lehet használni földmunkák esetében. Amikor a talajt kell egyengetni.

Most is egy ilyen munkagépet látok. Látom, hogy a markológép a „lapátjával”, vagy „kanalával” egymásra nyomja, egymásra hordja az alig néhány perce leelőtt embereket. Egyre több holttestet látok. A holttestek nagy halomban hevernek a tisztáson.

Most újabb markológépek érkeznek, a lapátjukon újabb holttestekkel. Nem tudom, honnan hozzák ezeket az újabb halottakat, de egymás után érkeznek a markológépek, és mindegyik lapátján újabb és újabb holttestek hevernek.

Szinte olyan az egész, mintha csak épp valami komoly földmunkán dolgoznának a gépeikkel. Olyan az egész, mint valami építkezésen. A kamera megmutatja a halottak körül dolgozó munkásokat is. Az egyik markológépet vezető munkás egykedvű, közömbös arcát is látom néhány másodpercig. Zárkózott, merev, szigorú tekintetű ötven év körüli férfi. Nagyon barna, napégette arc. Bajusza van.

Lehet, hogy nem is közömbös ez az arc. Csak éppen fáradt.

Most felülről, a magasból látom a tisztást, valami repülőgépről, vagy helikopterről veszi a kamera. Egész kis hegy, hullahegy ott, a tisztás közepén.

Nem tudom megtippelni a halottak számát. Lehetnek talán több százan is.

És különböző, valószínűleg a szállításban leszakadt testrészek is hevernek ott, a hullahegyen. Karok, lábak, leszakadt fejek.

Néhol egy-egy arc is bevillan. Egy pillanatra egy fiatal lány megüvegesedett tekintetét mutatja a kamera.

Most egy helikoptert látok.

A helikopter a hullahegy fölé száll. Látom, hogy valamivel locsolják a hullákat a helikopterről. Egy vastag cső lóg le a helikopterből közvetlenül a hullahegy fölé, és abból valami a holttestekre spriccel.

Újból és újból körbepreng a holttestek fölött a helikopter. És ömlik a folyadék a halott emberekre, folyamatosan.

Aztán eltűnik a helikopter.

Aztán már katonákat sem látok a tisztás közelében. Csak a hullahegyet látom, felülről, a magasból.

És látom, hogy a holttestek hirtelen lángra lobbannak. Nagyon erős láng csap ki a holttestekből, majd pillanatok alatt fekete füst borít be mindent.

Nézem a tévé képernyőjén a fekete füsttel égő halottakat.

SOPHIE MOSTANÁBAN SZOKATLANUL FESZÜLT. Este van, mesélem neki, hogy Mr. Hunchet becsöngetett, meg az összehajtogatott papírlapot is odaadom neki.

Ő meg azt mondja, nyugodtan kinyithattam volna az ajtót.

Azt mondja, hogy Mr. Hunchet jót akar nekem, és nem kell félnem semmitől és senkitől, de Mr. Hunchettől aztán pláne nem.

Aztán arról beszél, hogy valahogy rosszabbul alakulnak a dolgok, mint azt ő korábban gondolta, és hogy biztosan erről akart velem beszélgetni Mr. Hunchet.

Azt mondja:

– Kicsit minden másképpen van, mint ahogyan azt itt korábban gondoltuk. Kiderült, hogy a terroristák sokkal komolyabb fegyverekkel rendelkeznek, és emiatt sokkal erősebbek, mint hittük. Ne félj, nagy baj változatlanul nincs, de lehetséges, hogy néhány dolgot még meg kell ismernünk, vagyis ismerned. Holnap elviszlek a közeli atombiztos óvóhelyre. Ott mindenképpen jelentkeznünk kell, hogy tudják, hogy mi is abba a körzetbe tartozunk, és így jogunk lesz odamene-külni, ha baj van.

– Hogyhogy ha baj van? Mi az, hogyha baj van?

– Nem kell félned, Anna. Ide soha nem jönnek el a barbárok. Ebben az országban rend van, és ez a lényeg. Te továbbra is iskolába jársz, és minden nagyon jól fog alakulni. De rendnek kell lennie. Ez egy nagyon jól szervezett társadalom, és az ereje éppen abban van, hogy minden bajra fel tudunk készülni.

– Ez azt jelenti, hogy itt is háború lesz? És milyen barbárok? Azok, akik az iskolát is elfoglalták?

– Ez nem jelenti azt, hogy itt háború lesz, és ide soha nem jönnek olyanok, mint akik bántottak téged. Ez azt jelenti, amit mondtam. Nem többet, nem is ke-

vesebbet. Elmegyünk az atombiztos óvóhelyre, jelentkeziünk az óvóhely vezetőjénél. Most ez a dolgunk. Nyilvántartásba vetetjük magunkat. Ennyi. És nem több. Megnézzük, hogy támadás esetén hol is kellene élnünk. Ez persze nem jelenti azt, hogy lesz itt valaha is támadás.

Sophie kicsit ingerülten beszél velem. És nem értem, miért.

ÉJJEL MEGINT ÁLMODOM. AZT ÁLMODOM, hogy alszom, és arra ébredek, hogy valaki zörget az ajtón.

Álmomban továbbra is csak fekszem az ágyamban, hiszen aludni szeretnék. De az az ismeretlen valaki egyre hangosabban zörög.

Nem merek felkelni az ágyból.

Aztán mégis felkelek, lassan, nagyon lassan és nagyon halkán odamegyek az ajtóhoz.

Van az ajtón egy kis kémlelőablakocska. Óvatosan félrehúzó a kémlelőablak fedelét.

Kinézek a kis kémlelőablakon. Látom, hogy Mr. Hunchet az.

És valahogy mégsem ő az. Vagyis, ő az, de katonai egyenruhában. Olyan egyenruhában, mint amilyenben a kopasz katona volt. Yurij, a kopasz katona, akitől annyira féltém még ott, abban a másik országban, ahonnan elmenekültem.

Behunyom a szemem, aztán megint kinyitom. Most világosan látom, hogy tényleg Yurij áll az ajtó előtt. Igen. A kopasz katona az. Yurij.

Aztán megint Mr. Hunchet arcát látom. Néz vissza rám a kémlelőablak kicsi kis üvegén át.

Egészen egyszerűen odaszorítja az egyik szemét a kémlelőablakocska másik feléhez. Ha belenézek a kis kerek ablakba, csak egy hatalmasra nőtt szemgolyót látok.

Egy sötétszürke szemgolyót, középen kicsi, beszűkült pupillával.

Becsukom a szemem. Nem merek a kémlelőablakba belenézni.

Aztán megint kinyitom a szemem, és mégis belenézek a kis ablakocskába. Közben meg arra gondolok, hogy végül is ez a kis ablak az egyetlen kapcsolat a külvilággal.

Már nem a szemgolyót látom. Hanem megint azt az idegent, aki zörög, kopogtat a bejárati ajtón.

Az ajtó előtt álló idegen arca folyamatosan változik. Egyik pillanatban Yurij az, aztán meg Mr. Hunchet.

Most egy papírlapot vesz elő az, aki az ajtó előtt áll. Valamit ír a papírlapra.

Aztán azt látom, hogy a papírlapot az ajtón levő nyílásba csúsztatja.

Önkéntelenül is hátrébb lépek. Nem akarom, hogy észrevegye, hogy ott állok az ajtó mögött.

Az idegen, vagyis Mr. Hunchet, vagyis Yurij benyúl a levélpostai nyílásba. Először csak az ujjait dugja bele, aztán már az egész keze benne van. Látom, hogy

a keze lassan megfordul a nyílásban, először a szőrös kézfejét látom, aztán a nagyméretű lapáttenyerét.

Aztán azt látom, hogy a tenyere egyre nagyobb. *Megnyúlik* a tenyere. *Nyúlik* a tenyere és az ujjai is nyúlnak, felfelé!

Az ujjai a kilincs felé kaparásznak.

Nyilvánvalóan el akarja érni a kilincset az a valaki! Az az idegen, aki talán Mr. Hunchet, vagy talán Yurij, szóval az, aki ott áll az ajtó túloldalán!

Még szerencse, hogy van nálam egy bárd.

Nem tudom, hogyan került a kezembe a bárd, de itt van. Megismerem. Az anyám húsvágó bárdja az, sokszor használta valamikor az anyám, disznóöléskor a plébánossal együtt ezzel darabolták a nyers húst.

Még régen. A másik hazámban, ahonnan eljöttem. Anyám szerette ezt a bárdot. Azt mondogatta mindig, hogy fegyvernek is jó.

Talán nyolcéves lehettem, amikor ezt mondta az anyám:

– Meglátod, Anna, egyszer majd fegyverként használjuk ezt a bárdot. Olyan éle van, hogy bármit el lehet vele kaszabolni. Egy olyan fiatal lány, mint te is, soha nem tudhatja, mikor is kell egy ilyen bárddal megvédenie magát. Jól jegyezd meg, Anna, egy olyan fiatal lány, mint amilyen te is vagy, soha nem tudhatja! Érted? Soha!!!

Nehéz a húsvágó bárd, két kézzel próbálok emelni. Alig bírom. Vigyázni kell vele, éles.

Annak a valakinek, aki ott van az ajtó túloldalán, már egyre hosszabban nyúlik be a keze a levélpostai nyíláson. És az ujjai! Azok is egyre nyúlnak! Egyre hosszabbak azok az ujjak! Mindjárt elérik a kilincset! És, ha elérik a kilincset, akkor be tud jönni! Az ajtó nincs kulcsra zárva!

Igen. Az ismeretlen férfi mutatóujja már a kilincsnél van. Már majdnem eléri a kilincset.

És ekkor felemelem a bárdot. Két kézzel emelem, úgy csapok le vele.

Egyszerre három ujjat sikerül levágnom. Egy-egy ujj legalább negyven centi.

Az idegen kezéből ömlik a vér. Minden véres körülöttem. Véres az ajtó belülről, véres a padló, és a ruhám is.

Minden csupa-csupa vér.

Az ajtó előtt üvölt a katonaruhába öltözött idegen. Talán Mr. Hunchet, talán Yurij, nem tudom még mindig, ki is az, mert ahogy kinézek a kémlelőablakon, azt látom, hogy még gyorsabban változik annak a valakinek az arca, mint korábban.

És hirtelen az egykori tanítóm arcát látom egy pillanatra, aztán meg annak a terroristának az arcát, aki lelőtte Amélie-t, aztán Amélie nagymamájának az arcát, aztán megint Mr. Hunchet arcát látom, aztán Yurij az, a kopasz katona, és aztán egy ismeretlen arc, zöld feje van ennek az ismeretlennek, a szemei kidüllednek, talán a fájdalomtól, a szájából pedig valami irdatlan hosszú nyelv lóg ki, mintha nem is ember lenne, hanem valamiféle fura vadállat.

De az ismeretlen kézfeje még mindig benne van a levélpostai nyílásban. És látom, hogy a kézfejéből újabb ujjak nőnek ki. Újabb és újabb ujjak születnek a levágottak helyébe. Minden levágott ujj helyett három nő ki!

És akkor újból lecsapok a bárddal.

Éppen csuklóban metszem el a kézfejét. A hirtelen kispriccenő vér az arcomba, a testemre lövell.

Az idegen, ott, az ajtó előtt, üvölt a fájdalomtól.

Kinézek a kémlelőablakon. Látom, ahogy őrjöng az idegen. Tépi a haját a másik, épen maradt kezével.

Aztán valahonnan ő is felragad egy bárdot. Őrjöngve csapja bele a bejárati ajtóba.

Aztán kirántja, és újból belecsapja.

Aztán ismét.

És ismét és ismét.

Az ajtón hosszú hasadékok keletkeznek. Hátrálok az ajtó mögül, közben sírok és kiabálok.

Az anyámat hívom.

Hiába.

Hiába hívom az anyámat, tudom, hogy halott. Évek óta halott. Meghalt a művelődési ház elleni merényletben. Akkor, amikor én megsüketültem az egyik fülemre.

A bejárati ajtó hirtelen szakad be. Változatlanul kétségbeesetten hívom az anyámat.

Üvöltök a félelemtől.

És ekkor egyszer csak valami hűvöset érzek az arcomon.

Mintha hűvös, tavaszi szél lenne. Talán a beszakadt bejárati ajtó miatt keletkezett huzat az. Nagyon szeretem ezt a hűvös, tavaszi szellőt.

Mégsem szellő ez. Érzem, hogy valaki simogatja az arcomat.

Nagyon finom kamilla illatot érzek.

Sophie hangját hallom. Először csak nagyon halkán, nagyon messziről:

– Anna! Anna! Ébredj! Mi a baj? Ébredj már!

Kinyitom a szemem. Még mindig erősen dobog a szívem. Izzadt a homlokom, a hátam.

– Rosszat álmodtál, Anna? Nagyon kiabáltál álmodban. Nincs semmi baj, kislányom.

Sophie a szokottnál is kedvesebben néz a szemembe.

Igen, itthon vagyok. Sophie-nál. Nincsen semmi baj.

Itt vagyok, Sophie-nál, itthon, az új hazámban, és tudom, hogy minden rendben van.

MEGYÜNK SOPHIE-VAL AZ ÓVÓHELYRE.

Autóval megyünk. Kényelmesen elhelyezkedem a hátsó ülésen, ahogy azt szoktam. És ahogy azt szinte naponta teszem, akkor, amikor iskolába megyek.

Változatlanul nagyon szeretek autózni. Mindig megnyugtat. Olyan ez az egész, mintha csak akkor érezném igazán biztonságban magam, amikor autóban ülök.

Nézem a tájat.

Sophie mindig is mondta, hogy ebben az országban sok hegy van, és hogy ezek a hegyek mind-mind gyönyörűek, de ahogy megyünk végig az autópályán, ez a szépség újból és újból lenyűgöz. Elképesztően csodálatosnak érzem mindazt, amit látok.

Legalább másfél órát autózunk, autópályán. Hidakon és alagutakon megyünk át, a hidakról mély völgyeket látok, az alagútból pedig, ahogy kijövünk, borzasztóan magas hegyek tornyosulnak elénk. A hegyek tetején fehérén világít a hótakaró.

Mindenütt sziklás táj. Sziklák és sűrű erdők váltogatják egymást.

Sophie azt mondja, hogy ma valami különlegeset fogok látni. Valami olyat, amelyet még biztosan nem láttam, soha.

Ülünk az autóban, és, ahogy azt szokta, beszél:

– Tudod, Anna, ez az ország sokkal biztonságosabb, mint ahogy te azt hiszed. Még ha lenne is háború, amiben változatlanul kételkedem, ennek az országnak a lakossága biztosan megmenekülne. Tudod, miért? – kérdezi Sophie, de láthatóan nem vár választ.

Én csak ingatom a fejem. Nem beszélek, csak gyönyörködöm a tájban.

Sophie már megszokta, hogy nem beszélek. Tudja, hogy néha nagyokat tudok hallgatni. És azt is tudja, hogy éppen elég baj és szomorúság ért már korábban, ott, abban a másik országban, ahonnan jöttem, szóval, olyan nagy meglepetésekre már nem számítok.

– Elárulok neked egy titkot, Anna – folytatja Sophie. Közben előre néz, nézi az utat, nincs nagy forgalom. – Látod ezeket a hegyeket? Igen? Szépek, ugye? Nos, tudd meg, hogy ezekben a hegyekben titkos föld alatti bunkerek vannak, nem is bunkerek, és nem is egyszerűen csak óvóhelyek, hanem egészen különleges, nagyméretű városok. Igen, Anna, itt olyan földalatti városok vannak, amelyek most még üresek, de ha elkezdődne az a háború, ami, remélem, soha nem kezdődik el, szóval, ha mégis elkezdődne, akkor itt, ezekben a bunkerekben túl lehetne élni az egészet. Most egy ilyen föld alatti várost fogsz látni, persze, nem az egészet, hanem csak a bejáratát. Ott jelentkezünk, regisztráltatjuk magunkat.

Az autóval lekanyarodunk az autópályáról. Nem figyelem a táblát, Sophie-ra bízom magam, mást úgysem tehetek.

Kezdetben egy nagyon jó minőségű aszfaltúton haladunk, ugyanolyan gondozott sővények között, mint ami Sophie lakása körül is van.

Most mellékútra térünk. Az aszfalt megszűnik. Betonúton megyünk tovább, sok-sok döccenővel. Sophie mindenféle kátyúkat kerülget.

Észreveszek egy táblát.

Valamennyire már tudok olvasni az itteni nyelven. Lassan megyünk, van időm elolvasni: „*Katonai terület. Idegeneknek belépni tilos!*”

Sophie nem is néz a táblára, mint akit nem érdekel semmi, hajt tovább.

Továbbra is magas hegyek között megyünk. Egészen keskeny hegyszorosban kanyarog a betonút.

A hegyszoros egy kis tisztásba torkollik. A tisztás közepén elhagyatottnak tűnő, betonelemekből készült, földszintes betonépület.

Az épület körül kerítés, szögesdróttal.

A kerítés ajtaja előtt katonai bódé. A katonai bódénál két katona, beszélgetnek.

Ismeretlen egyenruhájuk van a katonáknak. Nem hasonlít ez az egyenruha egyetlen eddig látott katonáéra sem.

Sophie az épület bejáratához, illetve a drótkerítés kapujához hajt. Megáll, kiszáll a kocsiból.

Nekem nem szól semmit.

Ülök a kocsiban, a hátsó ülésen. Figyelem, mi is történik.

És megint az anyámra gondolok.

LÁTOM AZ ANYÁMAT.

Látom, ahogy megyünk a katonákhoz. A laktanya éppen az iskola mellett van.

Kosárban mindenféle zöldséget cipel az anyám. Krumplit, répát, paradicsomot, zellert, petrezselymet.

A plébánia kertjéből viszi.

Már nem éppen fiatal nő. Öregnek sem mondanám éppen, de fiatalnak semmiképp. Inkább olyan középkorú.

Úgy cipekedik, mint aki hirtelen nagyon elfáradt. Mint akinek mindenből eleget lett.

Azt mondja:

– Bátran nézel a katonák szemébe, nem ijedsz meg tőlük. Megértetted? Bemegyek a parancsnokhoz, te az őrszobán maradsz.

Kérdezem:

– Miért?

– Mindegy, miért. Ott maradsz, és kész. Megvársz. Sietek. Addig játszol, vagy valami. Ne kérdezz felesleges dolgokat!

Visszük a zöldségeket, megyünk be a laktanyába. Anyám megsimogatja a fejemet, mosolyog:

– Ne félj, nem fognak bántani.

Félek.

Anyám int a órnek, az ór nyitja a kaput.
 Bemegyünk. Megyünk végig a laktanya udvarán, nem látunk senkit.
 Aztán az egyik épületből kilép Yurij, a kopasz katona.
 Emlékszem rá. Ő az. Ő volt, aki miatt...

Mindegy.

Aztán egy másik épületből fekete ruhás asszonyok lépnek ki.
 Nem látni az arcukat. Csak a testük formájából látni, hogy asszonyok.
 Az egyik ellép a többiektől.
 Közeledik hozzánk.

Az anyám odasúgja nekem:

– Figyelj. Látod? Ő az. Igen. Ez biztos. Megismerem. Ő az, akit keresünk.

Nem tudom, mit akar ezzel mondani az anyám. Nem tudom, mit kellene látnom. És, hogy ki az az ő? És, hogy kit is keresünk...

– Hallod? – folytatja az anyám. – Ő az. Az, aki valójában én vagyok. Hallod?

Egyre távolabb van tőlem az anyám. Nem látom, hogy távolodna, mégis egyre inkább nő köztünk a távolság.

És a hangját is egyre halkabban hallom. Mintha még mondana valamit az anyám, de már nem értem, mit.

A fekete ruhás nők közben körbeveszik az anyámat. Mint akik takarni akarják előlem.

Észreveszem, hogy Yurij, a kopasz katona, nekem integet. Csodálkozva és ijedten nézem. Mintha azt integetné, hogy feküdjek le a földre.

Aztán egyszerre csak azt a fényt látom. *Amit már láttam korábban is.* Amit akkor láttam, amikor... Igen, látom az éles fényt.

Erre még emlékszem majd. Amikor...

A robbanást viszont már nem hallom. Nem hallok semmit. Akkor sem hallottam, amikor meghalt az anyám...

Csak azt látom, hogy a laktanya épülete, amiből Yurij épp az imént kilépett, a levegőbe repül.

Csak azt látom, hogy a fekete ruhás nők, az anyámmal együtt, eltűntek.

Egyedül vagyok. Már senki sincs körülöttem. Csak valami iszonyatos pusztulás.

Nem bírom ezt a látványt.

Lehunyam a szemem.

Amikor megint kinyitom, akkor már egy ismeretlen katona ölében ülök. Meleg van, nagyon meleg. Egészen rövid kis szoknya van csak rajtam.

Valamiféle autóval utazunk.

Észreveszem, hogy a hajamból fekete föld hullik. A katona a zubbonyáról seppergeti lefelé a fekete földet. Sok-sok fekete föld van már körülöttünk ott, az autó belsejében.

Egész kis földkupac.

A katona a zubbonyát tisztogatja, közben pedig dühösen mond valamit. Nem értem, mit. Nem ismerem azt a nyelvet, amin a katona mérgelődik.

SOPHIE BELÉP A TISZTÁS KÖZEPÉN LEVŐ, elhagyatottnak tűnő, földszintes betonépület ajtaján.

Eltűnik a szemem elől.

Mintegy tíz perc telik el. Vagy annyi sem. Talán annyi sem, csak nekem tűnik nagyon hosszúnak a várakozás.

Amikor ismét meglátom, egy kopasz katona kíséri.

Sophie megáll az épület előtt levő drótkerítésnél. Beszélget a kopasz katonával.

Aztán nevet. Mindketten nevetnek.

Aztán Sophie az autóhoz jön.

– Anna, a parancsnok megengedi, hogy az óvóhely néhány helyiségét megnézd. Ez nagyon nagy lehetőség! Gyere!

És választ sem vár, indul vissza a katonához.

Kicsit tanácstalan vagyok. És félek is.

Nem tudom, mitől, de félek.

Kiszállok az autóból. A kerítés csak néhány lépésre van.

Amikor Sophie-hoz lépek, biztatóan mosolyog rám. Talán így jelzi, hogy nincs mitől tartanom.

A kopasz katona meredek lépcsőn kísér le minket. A lépcső alján folyosó, majd a folyosóból egy ajtón keresztül egy irodának berendezett helyiségbe lépünk.

Mindenütt katonák vannak. Nem sokan, de a folyosón is, az irodai helyiségben is van egy-egy katona.

Az irodai helyiség meglehetősen szegényesnek tűnik. Nem túl nagy, talán 20 négyzetméter lehet, van benne két íróasztal, néhány szekrény. Az íróasztalokon egy-egy számítógép.

Az egyik íróasztal mögött középkorú nő. Katonai egyenruhában ő is. A kopasz katona egyenesen hozzá kísér minket.

A középkorú nő zárt, szigorú arccal néz rám. Valamiért máris utálok ezt a nőt. Nem tudom, miért, de utálok.

Azt mondja:

– Szóval, te vagy az. Sokat hallottam rólad. Természetesen megnézheted a földalatti várost, bár nem szoktuk senkinek sem megmutatni. De veled kivételt tesszünk. Nem csak azért, mert Sophie-val jöttél, aki már régóta a barátunk – miközben ezt mondja, aközben Sophie-ra pillant, és én úgy érzem, hogy valami valóban különleges kapcsolat lehet közöttük, ebből a pillantásból úgy érzékelem –, hanem azért is, mert rólad van szó. És szeretnénk, ha valóban biztonságban éreznéd magad. Az adataidat felvettük, Sophie megadott mindent, nyugodt lehetsz, minden rendben lesz, bármi van, számíthatsz ránk, itt menedéket találsz. De nem lesz ilyesmire szükség. Neked az a dolgod, hogy iskolába járd, és nem hi-

szem, hogy ezen, mármint azon, hogy te végre valóban iskolába jársz, és hasznos tagja legyél a társadalomnak, hogy ezen bármi is változtatni tudna.

A középkorú nő nem mosolyog rám, miközben hozzám beszél.

Sophie válaszol helyettem is:

– Nem lesz itt soha, semmiféle háború! Ez az egész egy hisztéria! Köszönjük, Judith, hogy körülnézhetünk, és azt is, hogy nyilvántartásba vettetek minket, főleg, hogy Anna biztonságban érezheti magát. Most az ő lelki nyugalma a legfontosabb.

A középkorú nő feláll az íróasztalánál, ezzel jelzi, hogy a látogatás befejeződött.

Kilépünk az ajtón. Az iroda előtt hosszú folyosó.

A kopasz katona megindul, előre a folyosón. Sophie meg én a nyomában. A folyosó vége sötét, ahogy haladunk előre, úgy gyulladnak ki a neonlámpák a folyosón végig.

A kopasz katona azt mondja, hogy a folyosóból termek nyílnak mindkét irányba. Hogy a termekből újabb és újabb termek, aztán meg földalatti utcák és azokban lakások. Azt mondja, hogy itt több százezer ember férhet el, ha atomtámadás éri ezt az országot. És hogy több ilyen földalatti város van elrejtve, kiépítve a környező hegyek gyomrában.

Azt mondja, hogy az egyik termet megmutatja.

Engem nem érdekel ez az egész. Ahogy a folyosó sötét végének irányába nézek, oda, ahol nem gyulladtak még fel a neonlámpák, egyszerre mintha valami mozgást látnék a folyosó padlóján.

Mintha patkányok szaladgálnának ott, messze, valahol a távolban.

Szinte hallok is a vinnyogásukat.

Most egy éles sikítást hallok, pont úgy, ahogy Amélie-ék pincéjében is, valamikor régen. Mint amikor egy gyerek, egy kisgyerek sikít.

Sophie-ra nézek. Ő visszanéz rám, kicsit csodálkozva. Mintha azt kérdezné, hogy van-e valami baj.

Elbizonytalanodom. Már nem tudom, mi a valóság, és mi a múlt. Már csak azt tudom, hogy haza akarok menni.

Haza, Sophie lakásába.

KOLLÁR ÁRPÁD

Gombkötő

*Nehéz egy adott kört teljesen kitölteni,
egymáshoz igazítani az egynemű szálakat,
követni a forma logikus alakulását,
vagy sablon híján egy elképzelt ívhez
illeszteni a szétszálazhatatlan sodronyt,*

*anélkül, hogy a sokadik pontosan ismételt
mozdulat után ne hitetnénk el magunkkal,
minden mozdulat túlnyúlik önmagán,
hogy az anyagok rutinszerű találkozásának
értelme nem az anyagok rutinszerű találkozása.*

*

*Mintha nem jutnának eszünkbe a Gombkötő utca
hol lepattogzott, hol lekerekítet bazaltkockái,
mintha találhatnánk pontosabb szót a szürkénél,
és ne jelennének meg előttünk az utcavégi
Fekete-fürdő üszkösödő gerendái,*

*mintha az eddig csak elgondolásban létező
gerendák nem lennének velük egylényegűek,
mintha nem ismernénk rá erre a sosem látott utcára,
és az egymástól kölcsönzött jövevényszavak
nem ruháznának fel a rokonság tolakodó előjogával.*

*

*Mintha végigolvasnánk a hosszúverseket,
betűt betűre formázva a résnyire nyílt ajkakon,
nem bosszankodnánk mások bölcselkedésein,
vagy megérintene kiporciózott szenvedésük,
mintha beérvénk a pusztá szemlélődéssel,*

*nem pislantanánk most legalább egyet,
ha az ember átlag percenként tízszer,
nem szeretnénk hangnemet váltani,
és nem félnénk, felhagynak az olvasással,
mert aki nem olvas, kétszer annyit pislog.*

*

*Mintha nem esnénk pánikba, amikor megtudjuk,
hogyan éppen kihálóban egy nyelv,
melynek utolsó beszélője hiába szól bárkihez,
mintha a berobbanó valóságigény
nem lenne rémisztőbb a sokszor eljátszottnál,*

*mintha nem kiháló nyelvnek tudnánk magunkat is,
nem elfogadhatatlan pusztulásunkat
gyászolnánk minden el nem hangozható szóban,
és ne visszhangoznánk szüntelen,
ballangó, ballangó, ballangó, ballangó, ballangó...*

*

*Lapot egyel, lószórt sodor, ezüstös fonatot,
fűz a tűbe teveszórt, fokát célozza.
Fél szemmel befelé néz, fél szemmel sehova.
Utánajár, hányja a szálat, tölti ki a közöket,
felszedi a szemet, felejt, elfelejt a sorjázó jeleket.*

VELEMI NÉVTELEN*

Magáról

*Bénult közöny, mit ily nagy potroh ad?
Biz' meglehet.
Bevallom, nálam ott rohad
A pincémben a páncél,
S kinek halni csatán cél,
Az nem nyűgöz le engemet.*

*Felpróbáltam minap e limlomot,
Hopp, elszakadt
A szíj: mázsán fölül nyomok!
De könnyűl lomha testem,
Ha egy leányra fekszem,
Az nem horpad be – felkacag.*

*A harcmezőn, ha szörnyen hősködöm,
Hát puff nekem.
Szememre szálló hús ködön
Röhög a nyű, mi ellep.
Szebbek a hetyke mellek
S a meleg, lanyha muff nekem!*

---

* A régi magyar irodalom jelentős lírikusának sem születési, sem halálozási dátumát nem ismerjük pontosan – ilyesformán akár Velemi Évtelennek is nevezhetnénk. A 16. század első felében élt és alkotott Nyugat-Magyarországon, jelen volt Kőszeg ostrománál is. Egyik versében Sylvester Jánossal közös leleményének tulajdonítja a klasszikus időmérték meghonosítását. Nyilván ezért is esett rosszul neki, hogy Sylvester, immár újszigei nyomdászként – pajzanságukra és istentelenségükre hivatkozva – megtagadta verseinek kinyomtatását. A kortárs nyugati líra formáit meglepő magabiztossággal felhasználó Névtelen költeményei így kézirat formában lappangtak a Codex Meci lapjai közt. A sokáig rejtélyes kódexnév titka végül kitudódott: a Meci a latin *maecum* (azaz *velem*) kifejezés genitivusi formája, így sikerült a kódex és a benne felbukkanó költő szűkebb pátriájaként Velem községet megjelölni. Miközben folytatjuk a kutatást az életmű esetleg még fennmaradt darabjai és a pontos életrajzi adatok után, itt és most, első nyomtatott közlés-ként, az eddig fellelt harmincnégy versből közlünk néhányat. (Közzéteszi: Győrei Zsolt)

Ballada

Vannak lábak, szelídek, kedvesek,
Közükben finom, gyöngye, barna bársony.
A mélye halvány, apró, enyhe seb –
S te fáradsz máris kúrán, gyógyításon.
Nem hagyja ám: néki a szél se ártson!
Ha nyitnád: bévül hideg, bús sikátor.
Óvjon minket az Úr, hercegi társom,
A szűzies, szűk, szégyenlős pináktól!

Vannak lábak, izgágák, lelkesek,
Kik tornáztatnák titkukat a nyárson.
Középen kóbor, folyton éhes eb,
Ki csont után újabb csontot kell lásson.
Liheg, morog, nyüszít remegve, nyálzón,
Rád ugorna, fetreng és ficáncol...
Óvjon minket az Úr, hercegi társom,
A telhetetlen, tágra tárt pináktól!

Vannak lábak, fonnyadtak, testesek,
Kápolnájukban rég nem volt karácsony.
Ott régi gyertyák szent emléke szebb,
Hogysem buzgalmad új gyertyákat mártson.
Merengjenek kihamvadt, vad parázson,
Nyákos torkuk míg szörcsög és szipákol...
Óvjon minket az Úr, hercegi társom,
Az olthatatlan, ódon, ó pináktól.

Ajánlás

Paraszt! Csitulj el végre, azt ajánlom!
A dús asztalnál csak koldus nyivákol.
E bő mezőn, e mennyben-szótt paláston
Ne válogass: számóca vagy madársom?
Szúrj mézet sárga, kék, piros virágból!

Saját tüzénél melegedőben

*Ha vágyunk árva ábrádnak eresztjük,
Higgadt, megfontolt mozdulattal kezdjük:
A jobb kezünkről lehúzzuk a kesztyűt,
Egy szempillantás – tudja jól, kit ez fűt –,
S rá is találtunk az ötcombú nőre.*

*Öt combja van csak – ám milliom arca:
Feslő bimbó és feslett, sárló kanca,
Zöldellő rétek viháncos suhanca,
Fátyolos szép és csúnya, csókos maszka,
Kreol duena s dán fejlő lány, szőke.*

*Térdel és trónol, kérlel és parancsol,
Hercegnő, pékné, özvegy, szűz kalandor,
Egy arc sok hol volt, hol nem volt kamatyból –
Fehér könnyekben felcsukló kamaszkor,
Vidám és vad – szelíd-bús leszünk tőle.*

*Halott ábrándok – ki-bedől keresztjük,
Ha megvannak, már rejtély, mért kerestük.
Az arcuk néztük, markunk volt a testük,
Sóhajtunk. Lassan felhúzzuk a kesztyűt.
Ím: minden édes álmunk, bőrbe kötve.*

Terka dala, aki a cáki fogadóban szolgál

Formás szájam sok szájakon edzett,
Mellem nagy tenyerek tapogatták,
Csípőm nem két férfi-szemnek tetszett,
Szűk lyukam sem napsütéstől lett tág.
Ha értem nyúlsz, markod mohón reszket,
Szemed kigúvad, nyálas szájad tát,
Lócsöd feszül – sokszor látott kezdet...
Hadd intelek: veszélyes e hapták.
Ha megkóstolsz, nem heverhetsz veszteg,
Bár torkig légy, folytatod a traktát.
Megdöbbsz majd, ha egyszer csak pedzed:
Nem martalóc vagy, csupán a hadtáp.
Mert míg habzsolsz bőlevű gerezdet,
Félholtan is szürcsölve a zajtját,
Igazából én rázom a makkfát.
Nem te zabálsz – bizony, téged esznek.

Úznél, de hogy menjek, úgyse hagynád.
Elfutsz, vitéz? Ne félj, nem eresztlek!

Hajnalban szeretője neszezésére riad

Ügyel, hogy föl ne keltsen,
Míg néhány krajcárt elcsen
A kis cseléd.

Én meg, mintha húnynám,
Fűrészem lopva, úgy ám,
E kis cselét!

*Nem a krajcár izgat –
Szép keze, míg motozgat
A zseb körül.*

*Halk nesz – ijedten erre
Fordul, aprócska melle
Hogy megkövül!*

*Babrálj nyugodtan, még vár
Három kósza dénár
Az asztalon:*

*Emeld el, meg ne rettenj,
Távozzunk mind a ketten
Ma gazdagon!*

*Száncsengő cseng, hírt ad:
Odakünt már pirkad,
De idebent*

*Őrizzük a sötétet,
Öleljünk s lopjunk még meg
Egy idegent.*

*A pénzem rejtsd cipődbe,
S még egy menetre dőlj le,
Szép tolvajom!*

*Vad csókok, jámbor stiklik:
Nyomukban halál siklik
A gyors havon...*

PÜNKÖSTI ÁRPÁD

Egyperces Fischerek

Az Aachenben élő 1936-os, kolozsvári dokumentumfilmes Fischer Istvánról csak újságportrét szándékoztam írni, öt órán át mégsem álltunk fel az asztaltól. Azóta beszélgetéseink már tízszer ennyire rúgnak. Mindig filmes akart lenni, de az illegális kommunista szülők gyermekét elzavarták Leningrádba politikai gazdaságtant tanulni. 1956 után hazavágták, utána öt éven át csak lakatosként dolgozhatott Kolozsváron. Aztán Bukarestben befejezte a közgazdaságit, majd elvégezte a filmművészetit. A román tv munkatársa lett. 1973-as disszidálása után német filmesként a nagyvilág számos szögletébe eljutott. Filmjei tekintélyes része a kelet-európai országok, illetve Oroszország és a szovjet utódállamok Nyugaton alig ismert életét mutatta be, és olyan nagyságok portréját készítette el, mint Braham, André Kertész vagy Soros György. Életéről, történeteiből könyvet írok, ebből áll itt egy részlet.

Seggtörlés fúvószenekar nélkül. 1970-ben kiküldtek Naszód megyébe almaszüretet filmezni. Ott voltak a legjobb állami, szövetkezeti gyümölcsösök. Forgatás közben elterjedt a hír, hogy Ceaușescu elvtárs a környéken vadászik – az országban mindenfelé volt vadászkastélya, összesen vagy húsz –, mire a Naszód megyei pártvezetőség elhatározta, felvonulást szervez a Termés Napjára. Bemutatják a megye szocialista mezőgazdaságának hallatlan sikereit, hátha maga az Elvtárs is eljön. Felvonulás, megyei díszemlény, boldog parasztok, szajréval rakott szekerek. Készítettek jelképes kirakat-teherautókat is – ebben a románok szakértők! –, telerakva almával, körtével, minden földi jóval. Az emlény mellett fúvószenekar fújta az indulókat. Persze Ceaușescu oda se dugta az orrát. Az állattenyésztés óriási eredményét bemutató teherautó oldalait lenyitották, és a gyönyörű nikkelezett korláthoz ki volt kötve egy szuper tehén, gigantikus tőgygyel, mellette állt a zootechnikus, keményített fehér köpenyben. Én ugyan kamerával a kezemben álldogáltam, de a rendkívüli eseményről lemaradtam, olyan gyorsan és váratlanul történt.

A tribün előtt a technikus kihúzta magát, a dísztehén pedig felemelte a farkát és hatalmasat szart az elvtársak orra előtt. Ezen legfeljebb mosolyogni lehetett. Ám a díszmarha keményített köpenyes óre rettenetesen zavarba jött tehene csúfsága miatt, és felkapva egy marék szalmát, felemelte a tehén farkát és kitörölte

a seggét. Kitört a röhögés, a fúvószenekar egy disszonáns akkorddal leállt, és dülögölve hahotáztak. Az elvtársak is úgy nyertek, majd leestek az emelvényről.

Nyíló és csukódó székely kapu. Románia szovjet mintára tartományokból állt, aztán a tizenhat tartományt felszabdalták negyvenöt megyévé, és kiadták a stúdióknak, hogy minden megyéről készítsenek filmet. Nekem kettő jutott: Fehér megye, Gyulafehérvár és környéke, meg Déva. Viszont Barta Gabi barátom készítette a székelyföldi megyéket, meg is gyúlt velük a baja. Mert a film azzal kezdődött, hogy kinyílik egy díszes székely kapu, és a film végén a kapu becsukódik. Elővették Gabit, hogy mit akar ezzel mondani: a székelyek elzárkóznak a többi lakostól, vagy azért csukódik be az a kapu, hogy a románok kint maradjanak? Ilyen baromságokkal piszkálták. Én nem láttam a filmet, a francot se érdekelte ez a propaganda. De ez is megvan az archívumban, biztos össze lehetne szabdalni valamit belőle, mert a dokumentum mindig dokumentum.

Nem létező filmek díjai. A dokustúdióban én maradékokból készítettem két filmet – teljesen kéz alatt. Olyan jó társaság volt, hogy a vágók, a hangmérnökök, a zenei rendezők hajlandók voltak egy újonc keze alá dolgozni ingyen is. Aztán a nem létező filmjeim véletlenül létezővé váltak, az egyikért megkaptam az év legjobb dokumentumfilmje kritikusi díjat, a másodikkal pedig meghívtak Oberhausenbe. Ennek is köszönhető az emigrálásom.

„Maradék” a fesztiválon. Az oberhauseni erősen baloldali fesztivál a mai napig, és azt akarták, hogy minden szocialista ország szerepeljen. A filmem nem volt még öt perc sem, ám a vetítés után rendre azt mondta mindenki, hogy tizenöt perc. Négy-öt méteres maradékokra készült a legnagyobb bukaresti piacon, az Oboron. A főszereplő egy személymérleges bácsi, aki húsz baniért mérte volna meg az embereket, ha ment volna hozzá bárki is. Ott töltötte az egész napját, ott ette a sajtos kenyeret zöldhagymával, ásított szegény, és közben a mérlegre kötött görbe vassal szüntelenül verte annak a fehér oszlopát; ez volt a reklám. Mégsem akadt páciense. Miután elég sokáig mutattam őt, az első gépmozgás behozta a tőle húsz méterre álló automata mérleget, mindenki annál méretkezett. A második svenk visszatért az öregre, akinek már csak a hült helye volt, eltűnt, csak a hang maradt, a reklámja. Ennyiből áll a film, egy kis montázssal megkavarva: rávágtam Dürer Apokalipszisének négy lovasát, ahol az első szintén egy mérleget visz. Kínjukban végül ezt választották ki Oberhausenbe. Előzőleg kihirdették a stúdióban, hogy aki úgy gondolja, hogy benevezne, szóljon. Lejött válogatni a német fesztiváligazgató Hilmar Hoffmann, aki később nagy fejes, az összes Goe-the Intézetek főigazgatója lett. Az én filmem csak kétszalagos formában volt meg, külön a hang és külön a kép, és szó se volt arról, hogy bemutatják. A válogatást úgy képzeld el, hogy a vetítőben két gép van, az egyiket elindítják, a másikat már fűzik is be, és Hilmar Hoffmann ül a vetítőteremben és nézi maximum másfél percig a filmet, hogy lássa, hogy miről szól, aztán felemeli a kezét a gép elé,

hogy leállítsa, mert nem érdekli. Akkor indul a másik vetítógép, és lehet, hogy már harminc másodperc után leállítja azt is. Így egy délután alatt átment ötvenkét benevezett filmen és utána szomorúan ránézett az igazgatóra, és megkérdezte: mit tegyek, ezeket nem vihetem a fesztiválra. Oberhausenben értettem csak meg, hogy miért nem. Ez egy hippi hely, ahol az volt a szokás, hogy elkezdtek ordítani: ki hozta ide ezt a szart, dugja ki a képét színpadra, aki ezt merészelte. Scheisse, scheisse! Ha német film volt, akkor azt kiabálták, hogy deutsche scheisse, tehát tényleg nem vihetett akármit, mert belevágják a pofájába, hova tette az eszét, a szemét. Szóval miután az ötvenkét benevezett filmet elutasította Herr Hoffmann, a stúdióigazgató Moldován Arisztid kínjában, azt mondta, hogy van még itt egy kísérleti kópia. És ez megfelelt. Ettől mindenki boldog lett, mégiscsak akadt egy film, és Románia is képviselve volt.

A mérleg mérlege. Nem haraptam soha a kitüntetésekre, a jó kritikákra, dicséretekre, mert mikor végre kiengedték a piacra a mérleges filmemet, felejthetetlen élmény ért. A dokumentumfilmek kiegészítő műsorban mentek a mozikban. Tiszta lutri volt – a filmterjesztős ismeretségektől is függött –, hogy milyen filmekkel kapcsolták össze, hiszen ezen múltak a tantiemek. Ha kevés pénz járt is ezért, de ha egy jó film mellé rakták, sok kicsi sokra ment. Látom ám, hogy a filmem az egyik legnagyobb bukaresti moziban együtt fut egy amerikai cowboy-filmmel. Na, ez ugyan jó a pénztárcámnak, de rossz a filmnek. Mert aki beül amerikai cowboy-filmre nézni, és a híradó után még ezt a kis etűdöt is az orra alá dörgölik, dühöngeni fog. Egy kora délutáni telt házban elbújtam a kakasülön látni a bukást, mert meg voltam győződve, hogy kifütyülik a *Mérleget*. A filmbe nemcsak hogy nem kiabáltak bele, hanem a végén megtapsolták, ami ritkaság volt. Abban a pillanatban tudtam, és mai napig biztos vagyok benne: ennél nagyobb sikerem soha nem lesz. Annál többet nem kaphatok, hogy ez a cowboy-filmre éhes társaság megtapsolja ezt az egészen kicsi filmet, a többi le van szarva. Azt díjazhatták, hogy elütött attól, amihez szoktatták őket. Nem volt benne se szöveg, se politika. Provokálta a nézőt, hogy értse meg, miről van szó.

Kamu-meghívás, gumi-dátum. A Román Filmművész Szövetség tizenegy tagú delegációt küldött a fesztiválra, de nekem, bár meghívott voltam, nem akartak útlevelet adni. Felindulva elmentem Bodor Palihoz, hogy ha én millióknak csinálhatok tévéfilmeket, de nem szabad kiutaznom Nyugatra, akkor beadom a lemondásomat. Mire Pali rám nézett és azt mondta: és akkor mi van? Azt hiszed, összedől a világ? Senkit sem érdekel a te lemondásod, de ha nekem megígéred, hogy visszajössz, megpróbálok beszélni az elvtársakkal. Megígértem, úttörő becszóra. Nem tudom, kivel kellett beszélnie, mindenesetre az ő szavára megkaptam az útlevelet. És be is tartottam az ígéretemet, kint voltam tíz napig a fesztiválon, utána húsz napig tekeregtem Nyugaton, elmentem három napra Párizsba is, és visszatértem. Akkoriban, ha valaki visszajött Nyugatról, a stúdióban azt kérdez-

ték tőle: mi van, jöttél kulturális menedéjogot kérni? Jöttem, jöttem, de sikerült egy ismerősön keresztül elintézni a saarbrückeni stúdióban, hogy küldjenek nekem egy kamu meghívólevelet. Meg is tették, és megint csak szerencsém volt azal, hogy a menedzsernek, aki ezt a levelet megírta, cseh felesége volt és jól ismerte a népi demokratikus trükköket. Az egyik az volt, hogy addig húzták az időt, amíg lejárt a meghívás dátuma. Ezért ő gumi-meghívást küldött, dátum nélkül. Én nem kérhettem a kiutazást, csak a főszerkesztőm, Bodor Pali. Beindult újra a gépezet. Háromszoros szerencsém volt: Bodor Palinak köszönhetően ugyanis háromszor került a központi bizottság propagandatitkára elé a kiutazási kéresem, aki kétszer elutasította...

Letopiset – a legújabb kori krónika. A dokumentumstúdióban volt egy furcsa külön osztályocska. Románul az volt a neve, hogy Letopiset – a középkori krónikákat nevezték így. Ez a szekció egyetlen egy szerkesztőnőből állt, és kétféleképpen készültek ide anyagok. Egyrészt felülről jött az utasítás, hogy ezt és ezt filmezzétek le. Operatőrt rendeltek a repülőtérré, mert X. miniszter Koreába utazott, vagy hasonló marhaság, amit nyilvánvalóan csak azért kellett megörökíteni, hogy az illető elvtárs megtisztelve érezze magát. E krónika-redakció anyagait elvben soha nem használták fel, vágatlanul archiválták, dokumentumként az utókornak... Ha akadt valami érdekes dolog, lehetett javasolni, hogy minden eshetőségre számítva filmezzük le. Rendben, elhasználhatsz kétszáz méter filmet, de bemutatásra nem kerül, csak az archívumba. Ilyeneket én is csináltam, mégpedig Barta Gabival együtt. Említettem már az orosztanáromat, a Katona nevű péket, aki egy fél évig maszekolhatott. Egy ilyen krónikás túránkon Gabival lefilmeztük Katona épp működő pékségét, és akkor megmutatott nekünk egy levelet a 18. század végéről. Mikor II. József császár átutazott Kolozsváron – mert vagy kétszer lement Szebenig – Katona szamosújvári pékmester őset berendelték Kolozsvárra, hogy ő süsse a császárnak a reggeli zsemlét. Ilyen nagy múltú pékcsalád volt az övé, csak orosztanárnak volt csapnivaló szegény.

Ady, Csinszka és Gogáné. Ebben a túrában elmentünk például Csucsára, a híres kastélyba, ahol Csinszka meg Ady lakott, amit aztán a politikus, költő, színházi szerző, újságíró és fordító Octavian Goga vett meg a Boncza családtól. Goga énekesnő özvegye, Veturia, a bayreuthi Wagner-fesztiválok fellépője igazi nagyszony volt. Csak később tudtam meg, hogy a romániai német kémszolgálat principálisát is „tisztelhattük” benne. Róla hangfelvétellel forgattunk, pedig ezek az archív anyagok általában hang nélkül készültek. A néni játszotta, hogy süket, kérdéseinkből csak arra válaszolt, amire akart. A kissé fasiszta Octavian Goga két hónapig miniszterelnök is volt, csak az első román zsidótörvény meghozására futotta, mert meghalt valami szívbetegségben. A neje hatalmas síremléket építtetett neki, a rajta látható mozaikképet éveken át ő rakosgatta ki saját kezűleg. Kérdeztük, látta-e itt Adyt meg a Csinszkát, és nagyon csúnyákat mondott. Sze-

rinte a Boncza család soha nem engedte be a házba ezt a szifiliszes költőt, ő Csinszkával együtt a cselédházban lakott. Azt hiszem, ez nem így volt. Ez a felvétel is megvan. A kastély ma Goga-múzeum – ott van eltemetve –, azóta persze a neje is meghalt. Érdekes volt a beszélgetés, mert ő valóban nagyasszony volt, nemcsak játszott. Meghívott ebédre bennünket, a hihetetlen hosszú asztal mellett egymástól három-három méterre ültünk hárman. A szolgálólány behozta a leveses tálat, letette az asszonya elé, majd mindegyikőnk tányérját odavitte és miután a nagyasszony szedett nekünk, visszahozta. Mire mindez kész volt, már a leves ki is hűlt – de megadta a módját. Ebéd közben egyszer csak megkérdezte, hogy az urak közül ki ért a technikához? Gabi rám mutatott, hogy én. Akkor az úr jöjjön velem. Bevitt a hálósobájába: kérem, itt van ez a modern Grundig magnetofon, amit ajándékba kaptam a Wagner családtól, erre mondom el az élettörténetemet. Szeretném tudni, helyesen csinálom-e a felvételt. Bekapcsolta a magnót, bekapcsolta a felvételt. Tökéletesen csinálta, nem kellett kiigazítanom. Érdemes lenne utánajárni, hogy mi lett a felvételeivel, mert mint mondtam, később megtudtam, hogy ő volt a német kémiszolgálat romániai megbízottja. De a mi filmünk megvan a román Filmarchívumban, a katalógusban magam is láttam. Mikor a Varjúróp-tetés című filmet forgattuk, akkor elmentünk az archívumba, vittünk a hölgyeknek pralinét és ők mindent megmutattak. A krónikaszerkesztőség külön katalógusa ekkor már számítógépen volt.

Ady, Goga, Tessitori Nóra. Goga antiszemizmusát barátja, Ady már 1913-ban bírálta a Nyugatban. Egyébként forgattam – Marosi Ildikó segítségével – egy portrét Bodornak az egykori őstűjságíró, színi direktor és párbajhős Kőmives Nagy Lajosról *Nehéz emlékezés* címmel. Nem sokkal a halála előtt ő a feleségéről, Tessitori Nóra szavalóművésznőről, a híres „mondóasszonyról” mesélt, akit többek között Babits és Kosztolányi is nagyra tartott, Ferenczy Béni, Thorma, etc. portrézta. Nóra néni a húszas években szavalóest-körutakat tartott Erdély-szerte. Szatmáron egy román rendőr letartóztatta, mivel Petőfi Csalogányok és pacsirták című versét irredenta uszításnak tartotta. Ezért Octavian Goga kézírásos, magyar nyelvű levélben kért bocsánatot Tessitori Nórától, a filmben a levél fakszimiléje bevágva, szövegét felolvassák. A film olyan siker volt, hogy még Sütő András is megdicsérte valamelyik lapban, hogy az erdélyi kultúra ismeretlen rétegei bukannak fel benne. Mutattam a Dunásoknak, hogy ki lehetne egészíteni és használni – nem érdekelte őket... Goga egyébként valahol megírta, hogy szerinte a zsidók valóban a föld sója, a baj csak az, hogy Romániában a sótartó beborult a levesestálba...

A templom, ahol pohárral harangoznak. 1967-ben visszamentem a gyárba kamerával, és leforgattam egy 45 perces dokut a Technofrigról. Arról, hogy van itt néhány ember, aki beleöli az életét a gyárba, 12–18 órát itt tartózkodik, és mi marad az egészből? Egy rakás vas, abba ölik bele magukat. Többek között

Vrannai Gyuszi bácsit is meginterjúvoltam, ő kérdezte annak idején tőlem, hogy tudnak a zsidók mindent elintézni. Gyuszi bácsi, mit csinálsz vasárnap, mikor nem jössz be a gyárba, érdeklődtem, mert sokan bejártak vasárnap is. Néha elmegyek abba a templomba, mondta, ahol pohárral harangoznak, és megiszok egy sört a barátaimmal.

Bodor elődje, Molnár Vilmos bácsi, idősebb rádiós munkáskáder még ott volt párhuzamosan Bodorral, amikor ez a film elkészült, és az átvétel végén odajött hozzám könnyekkel a szemében, és azt mondta, hogy Pista drága, én a munkásosztályról ilyen szép filmet még sose láttam, de én nem engedném adásba. Miért, Vili bácsi? Hát mit szól egy külföldi, ha ezt meglátja? Vili bácsi, hát mi külföldieknek forgatjuk a filmeket? Számomra ez volt az osztályharcos szocialista skizofrenia szembeszökő példája, hogy Vili bácsit a film meghatotta, de könnyekkel a szemében betiltotta volna. Bodor persze nem tiltotta be, lement adásba, és egy hét múlva hívták a központi bizottsághoz, ahol szigorúan felelősségre vonták, hogy micsoda filmeket engedélyez maga, a legutóbbiban is arról van szó, hogy a munkásosztály templomba jár! Mire Bodor azt felelte, úgy látszik, aki monitorizálta az adást, nem tud jól magyarul, mert ott szó sem volt templomba járásról, hanem azt mondta az illető, hogy abba a templomba megy, ahol pohárral harangoznak. Mikor visszajött Bodor, dőlünk a röhögéstől, hogy ekkora marhák minősítik a filmjeinket.

Legyen zsidó háborús bűnös is! A gyári film után az egykori mesterem, Székely Tibi bácsi, Nussbaum bácsival, a „zsidó háborús bűnösrel” együtt írtak nekem egy levelet, hogy nem gondolták volna, hogy valaha ilyen szép film készül a gyárról és nagyon köszönik. Egyébként Nussbaum bácsi állítólag úgy lett háborús bűnös, hogy egyszer elhatározták a központban, ne csak román háborús bűnös, magyar háborús bűnös, szász háborús bűnös legyen, hanem zsidó is, mert micsoda dolog az, hogy épp zsidó nincs? Csináltak hát. Rásütötték Nussbaum bácsira, hogy kápol volt Auschwitzban. Nem tudom, hogy tényleg kápol volt-e, de ahogy én megismertem, az öreg nagy viccmester volt és a légynek sem ártott. Mindenesetre egy ideig ő is ült, mint politikai fogoly Szamosújváron, aztán kiengették, bejött a gyárba, melózott, és egyszer csak megjelent a gyárban a börtönőre, egy cigány, akit viszont a börtönőrségből rúgtak ki. Ez a cigány hegesztő volt és kovács, rettenetesen csúnyán dolgozott, és Nussbaum bácsi mindig azt mondta: ez az ékszerész és kazánkovács volt a docensem azon az egyetemen, ahol én a tanulmányaimat végeztem.

Csak a zabunkat nem adjuk? Fazekas professzor nagyon jó nevű kolozsvári ortopéd sebészorvos volt. Kitalálta az úgynevezett pseudoartikulációk, tehát a rosszul összeforrt csonttörések javításának új módszerét. Egy műtétét végigfilmeztem. Amikor lementem a laborba és az ellenőrző lányokkal együtt meg akartam nézni az anyagot, az első alkari vágáskor az összes lány kiszaladt. Nem bírták

nézni, hogy folyik a vér. Szintén jó nevű és nagyon népszerű volt Benczédi Sándor székely szobrász, lefilmeztük őt és kolozsvári műtermét is. Rengeteg más magyar vonatkozású dolgot forgattunk még. Többször szóba hoztam a Duna tévéseknek, hogy érdemes lenne valami kis pénzecskét áldozni ezekre az anyagokra, mert a többségük megvan a román filmarchívumban. Oda se figyeltek. És hiába célozgatok ennek-annak, hogy például a Történelmi Filmalapítvány adományozhatna pár garast arra is, hogy ezeket az anyagokat onnan kiszabadítsa. Eszük ágában sincs. Igaz, percre árulják az ilyen anyagot, és elég sokat kérnek, de nagyobb tétel esetén biztos lehetne alkudni. De Erdélyt siratni olcsóbb...

Véres bűnügyek. Megrendelőnk volt természetesen a központi bizottság propagandaosztálya is, meg az isten se tudja, még ki. Néha furcsa rendelések jöttek a krónikaszerkesztőségnek. Például egyszer utasították, filmezzék le a sorban állást olajért. Sorállásra senki sem mert még egy fényképezőgépet se emelni, nemhogy filmfelvevőt. Akkor kiment egy operatőr, lefilmezett 100–120 méter sorban állást, aztán azt is eltették. Talán csak Pavel Câmpeanu tudta volna megmondani, hogy ez miért és kinek kellett, mert ő mindent tudott. A Varjúróptetés című filmben ő is szerepelt, de már nagyon beteg volt, és nem sokkal azután meg is halt. Zseniális ember volt, három-négy nyelven beszélő illegális kommunista. Egy ideig a kb külügyi osztályán dolgozott, és amikor a Ceaușescu-idők elején látta, merre megy a hajó, kitalált magának egy állást: ő lett a rádió és televízió szociológiai kutatóosztályának a főnöke. Ezt az osztályt ő találta ki. Oda elbújt, és vizsgálta a nézettségi mutatókat meg a szociális összetételt, szóval így bekkelte ki az egész Ceaușescu-időt. Eltűnt a színről, eltűnt a pártból, a maga kicsi műhelyében matatott, de mindent tudott. Írt egy nagyon bennfentes párttörténetet – annak megkaptam a kéziratát, azóta megjelent már – „Ceaușescu, a visszaszámlálás éve” címmel. Pontosan tudta, hol, mi történt a román kommunista pártban. Ha élne, talán azt is tudná, ki a fenének kellett anyagok a sorban állásokról vagy a bűnügyi perekről. Voltak nagy visszhangú perek. Egy Szeben melletti faluban élő teherautósofőr egyszer a túráról hazaérve legylkolva találta a kislányát és a feleségét. A szomszédok csak annyit tudtak, hogy cigányok jártak erre. Beszállt a tíztonnás teherautójába, utolért egy vándor cigánytábort, és semmit sem kérdezve a teherautójával vagy háromszor-négyszer keresztülment a szekereken. Nem tudom hány embert taposott el. Ez persze nagy port vert fel, de egy árva szót sem írtak róla, de a perét a párthú rendező meg a párthú operatőrjei állítólag lefilmezték. Ezt az anyagot se látta soha senki. Vagy a Székelyföldön nem tudom már, melyik faluban az egyik székely családot – a feleségét, a felnőtt lányát és felnőtt fiát – terrorizálta a borzasztó alkoholistá apa. Verte az öregasszonyt, randalírozott, kibírhatatlan volt. A család elhatározta, hogy elteszik láb alól. A 25–30 éves fiú vállalta, hogy magára veszi ezt a bűnt, de a mama azt mondta: nem, ő már öreg, neki mindegy, legyen a fiúnak élete. A végén a fiú felvette az anyja ruháját, és mikor megint jött a papa randalírozni, baltával szétverte a fejét,

ügyelve, hogy a vére az öregasszony ruhájára fröcsköljön. Utána átöltöztették az öregasszonyt a véres cucba, és hívták a rendőrséget, hogy anyu agyonvágta aput. Csakhogy a törvényszéki orvos egy pillantásra megállapította az ütés erejéből és irányából, hogy az öregasszony nem lehetett a gyilkos, és akkor töredelmesen bevallották, mi történt. A sajtóban erről a perről sem volt egy szó sem. Pedig a nagy érdeklődés miatt állítólag egy domboldalban, szabadtéren rendezték meg, amire rengetegen összecsdültek. Ezt is filmezték, ez az anyag sincs sehol.

Hallucináció és ellopott hang. Talán '69-ben vagy még hamarabb indult Bukarestben a magyar tévéadás. Mikor Bodor Pali odakerült, 1971-ben átcsábított, hogy rendező lehetek, és azt csinállok, amit akarok. Kialakult egy egyezségem vele. A végtelenül hosszú hétfői szerkesztőségi ülések – amiket ő élvezettel tartott, én viszont nem bírtam – tíz-tizenöt percében beszólt a titkárnő, hogy telefonhoz hívnak. Kimentem, és nem tértem vissza. Felkértem másokat is, hogy hívjanak ki, a végén már mindenki röhögött, hogy menetrendszerűen lógok az ülésekről. És Pali ezt eltűrte.

Igazi megegyezésünk volt viszont, hogy semmiféle mezőgazdasági riportot nem bíz rám. Mégis elküldött kolhozriportra Szilágyzoványba. Mondtam, hogy én aszfaltgyerek vagyok, egy tehenet nem tudok megkülönböztetni a bikától, különben sem erre szerződtem. Életében először rám kiabált, hogy elege volt a primadonnáskodásból, fogjam a csoportomat, és induljak. Elmentünk. A téveszelnők jól megtermett nemzetgyűlési képviselő volt. A faluban minden portához tartozott a falu fölötti dombon egy pince, nova szőlőjük volt, aminek a tartós iszogatása némi hallucinálást okoz. Ráadásul szokás volt már a síró csecsemőket is egy kis borba mártott kendővéggel nyugtatni. Nem csináltak ügyet abból, ha egy néni elmondta, hogy járt itt két óriás, vizet ittak a kútból, aztán elmentek. Elcsépeelt dolognak számított még Jézus Krisztus megjelenése is itt-ott; integetett és ő sem maradt sokáig. Erről is lehetett volna egy jó dokut forgatni, de javasolni se mertem... Felvittem viszont a nevezetes elnököt a pincék közé a hegyre, és megkértem, hogy mutassa be a háttérben látható faluját. És ő furcsa tájszólásban elkezdte mondani: „Kedves elvtársak, ez itten az én kis falum, Szilágyzovány, azért hívják így, mert nagyon sovány. Háromszázhatvannégy lakosa van, és bár én tudom, kedves elvtársak, hogy mi ilyesmivel nem foglalkozunk, de meg kell mondjam, hogy mind az összes rendes, becsületes, református magyar ember...”

Végül egy rakás filmmel visszatértem Bukarestbe, kezdtem volna vágni az anyagot, de a kopírozó műhelyben nem találták a hangot, elveszett. Bodor, ha jól emlékszem, még a Securitáténál is reklamáta, hogy sabotálják a magyar adást, emiatt tűnt el a hang. Pali azt akarta, menjek vissza. De ezt már kerek-perec megtagadtam. Hogy magyarul nézem meg a parasztembereknek, hogy eltűnt a hangjuk? Én se hiszem el, hát még ők. Így halt hamvába egyetlen mezőgazdasági riportom. Hazugság, hogy bántam, titokban kárörvendtem is.

Székelyudvarhely és Manhattan. Ugyanilyen alapon zavart le Székelyudvarhelyre, hogy a háromszáz éves református kollégiumi ünnepségről csináljak riportot. Na de hát én nem évfordulós anyagokat felvenni jöttem ide! Megint rám szólt, hogy semmi primadonnáskodás! Ez a muszáj-munka viszont jól sikerült. Ugyanis kiváló társaság jött össze az évfordulóra. Ebbe a kollégiumba járt Kányádi, Csíky András és még egy rakás szegénylegény mellett a nagy mesemondó Benedek Elek is. Rögtön Csíky András kezébe nyomtam a mikrofont, hogy ő lesz a riporter, mutassa be az iskoláját. Spielmann Misit, a frissen végzett történést adták mellém asszisztensnek. (Ő később hál' istennek elment a televíziótól, mert munkatársnak katasztrófális volt, most viszont a marosvásárhelyi Teleki Téka érdemdús igazgatója.) Rábíztram, hogy szedje elő a könyvtárban, mi minden történt a világban, 1670-ben, amikor gróf Bethlen János megalapította a kollégiumot. Fogtam egy elsős kisgyereket, beraktam a hegyoldalban a birkanyájba, és ahogy ő ballagott a táskájával az iskolába, én közben elmondtam, hogy miféle események estek annak idején, mikor a kicsi székelyek először léphették át a kollégium küszöbét. Például ebben az évben adták el az indiánok a Manhattan félszigetet a hollandoknak harminc dollárért. Kányádi pedig elmesélte, hogy szökődtek ki a kollégium kerítésén át a lányokhoz. Az évfordulóból annyi volt csupán, hogy Csíky Bandi, mint riporter, megkérdezte az első osztályosokat, hogy háromszáz év sok, vagy kevés? Az egyik azt mondta, hogy sok, a másik azt, hogy nem. De hát egy elsős bármit válaszol ilyen kérdésre, az mindig jó. Ebből összevágtam jó félórás filmet, és nem volt benne egy szó sem arról, hogy köszönjük pártunk és kormányunk gondoskodását, és egyéb szokásos közhely. Büszke is vagyok rá, hogy a kb. húszórányi anyagban, amit a bukaresti magyar adásnak csináltam, ilyen pártos, kormányos, csauszeskus frázis véletlenül sem fordul elő, bármelyiket kitehetem ma is nyugodtan az asztalra. Ez persze annak is köszönhető, hogy társaim helyettem is teljesítették az alányalási normát, meg hallgatóságosan Bodor is fedezte, hogy én az ilyesmit kerülöm. Így sikerült megőrizni a szüzességem. Az udvarhelyi riport vetítése után a miniszterelnök-helyettes Fazekas János felhívta Bodort: ki csinálta ezt a gyönyörű filmet az ő iskolájáról? Mert ő is a székelyudvarhelyi kollégiumba járt.

Cipésznek cipője, tévésnek tévéje. Három évig dolgoztam a bukaresti televíziónál, de nekem Romániában sohasem volt tévém. Szombat esténként néha Bodoréknál megnéztem a Mannix krimisorozatot, vasárnap esetleg futballmecsset Majtényiéknál – mást sohasem láttam. Ebből furcsa módon előnyöm származott, ugyanis egyáltalán nem ismertem a román tévé sztárjait, celebjeit, ahogy ma mondják. Az egyik nagymenő riportert egy alkalommal szó szerint elküldtem az anyjába, mert pimaszul követelte, hogy adjam át azonnal a nekem előjegyzett hangkopírozó munkahelyet. A velem dolgozó magnós kislány szörnyen megijedt, és miután a pasi elment, riadtan kérdezte: tudja, ki volt ez? Nem én. Hiszen ez B. elvtárs! És ki az a B. elvtárs? Nem hitt a leányzó a fülének. Ugyanez megismétlő-

dött egy még nagyobb menővel, Tudor Vornicuval, akitől – mint később megtudtam – az egész stúdió reszketett. Ő valami gúnyos megjegyzést tett az épp adásban menő öreg Kőmives Nagy Lajos dadogására. Spontán elküldtem őt is a jó édesanyjába, amitől meghökkent. Mindezt csak azért érdemel említést, mert a mi drága jó szocializmusunkban az lett a váratlan hatása az én trágárkodásomnak, hogy mindkét nagymenő, és még egy pár tévés attól kezdve előre köszönt nekem a folyosón! Azt hitték, óriási hátvédjeim vannak, azért merek velük gorombászkodni.

Cornelia, szépséges Cornelia. Egyszer viszont keményen pofára estem a tájékozatlanságom miatt. A magyar szerkesztőség a toronyépület kilencedik emeletén volt, ezért állandóan lifteztünk. Gyakran találkoztam a felvonóban egy gyönyörű szép barna hölgygel, frocliztuk egymást néha, és csak annyit tudtam róla, hogy Corneliának hívják. Krakóban a dokufilm-fesztiválra beválogatták egy filmet, így én is bekerültem a román küldöttségbe. Vonaton, hálókocsival mentünk Lengyelországba, és nagy meglepetésemre a hálókocsi folyosóján ott áll a szépséges Cornelia. Na, gondoltam, most vagy soha: elkezdtem fűzni. A duma elején gyanútlanul megjegyeztem: mi csak a liftből ismerjük egymást, tulajdonképpen mit csinálsz te a tévénél? Válaszul a hölgy azonnal elküldött – de szó szerint! – jó anyámba és faképnél hagyott! Többet nem akart velem az istennek sem szóba állni. Végül a társaim felvilágosítottak: Cornelia az ország egyik legnépszerűbb műsorvezetője és bemondója! Joggal gondolta, hogy csúfot űzők belőle, amikor az egész ország ismeri. Hiába magyarázkodtam, nem állt többé szóba velem. Két évtizeddel később találkoztunk újra, ekkor már elhitte tévétlenségem történetét. Csakhogy már késő volt.

Sokkal jobb, mint nőekkel! A szocialista rendőrség fennállásának huszadik évfordulójára kiadták egy bizalomra méltó rendezőnek, hogy tizenkét perces filmben mutassa be, milyen nagyszerű a milícia munkája. Nemcsak a bűnüldözésről kellett szólni, hanem például a lakossági nyilvántartásról, vagy a dunai járőrözésről. A rendező kérésére én voltam a film operátora, a rendőrségtől pedig egy igen vagány konzultánst kaptunk. Az ezredes mindig civilben jött, és mint kiderült, még a királyi időkben végezte a rendőrtisztviselői iskolát, és a bukaresti erkölcsrendészetben kezdte a pályafutását. Kacagtató régi történeteket mesélt. Volt például egy ortodox pópa, aki rendre összeverve került be a rendőrségre, mert fiatal fiúkat, gyerekeket molesztált a villamoson, és elnászpángolták. A királyi rendőrségnek esze ágában sem volt az apró dolgokat ügyészségre adni, lekentek az illetőnek két pofont, és kirúgták, hogy javuljon meg. A homokos pópát előbb összeverték a villamos utasai, aztán még a rendőrségen is kapott, de mindig kieresztették. Annak idején rengeteg utcalány volt a placcon, egy razzia alkalmával húszat is bevittek. Épp ilyen alkalommal került be a félpuhára vert pap is. Egy rendőr kitalálta, bearakja a lányok közé azzal, aki meg tudja erőszakolni, azt kiengedik. De a csajok az

istennek sem tudtak zöld ágra vergődni vele. Végül elégük lett a pópából, és átadták az ügyészségnek. A perben fiatal tisztként az ezredesünk tanúskodott. A pápa térdre borult a bírói emelvény előtt és összekulcsolt kézzel könyörgött: „Bíró úr, csak egyszer próbálja meg maga is, meglátja, hogy sokkal jobb, mint nőikkel!”

„Külföldre távozottak kartotékai”. A vagány konzultáns – akkor már a rendőrség politikai osztályának a vezetője – javasolta, hogy válasszunk egy-egy rokon-szenves rendőrtisztet és őrmestert, és velük mutassuk be a rendőri munkát. Berendelt tíz tisztet, tíz altisztet, és felállították őket a bukaresti központi rendőrsége termében. A konzultáns udvariasan előre engedett minket, és bevonulásunkra a húsz zsarunak kigúvadt a szeme: rajtam ugyanis jeans volt, amit Bukarestben akkoriban ellenséges uniformisnak számított. De a hátam mögött megjelent a főnök, és sorakozót parancsolt! Az egyik oldalon tíz tisztt, a másikon tíz altiszt állt, mi pedig a hármásban susmorékolunk, hogy na, melyik tetszik? Mondtam, hogy az altisztek közül hátulról a harmadik, és a főnök szólt, hogy hátulról a harmadik, előlépni! Hátra arc! Balra át! – mert meg kellett nézni minden oldalról. A rendőreink vérig voltak sértve, hogy őket egy farmernadrágos pacák orra előtt kommandírozzák. Te Jóisten, ha egyszer ezekkel találkozom az utcán!

Kiválasztottunk egy szép pocakos, jovialis kinézetű őrmestert, és egy fiatal tisztet. Velük eljutottunk például a lakossági nyilvántartóba is, egy régi kétemeletes villába, ahol az összes román polgár személyazonossági kartotékját őrzik. A parancsnok őrnagy asszony elmondta, hogy az épület baloldalán van a férfiak nyilvántartása, jobboldalon a nőké. Filmezésre a legjobb fényviszonyú női oldal B és C betűs helyiségét választottuk ki. Forgatás közben tréfás kedvemben megkérdeztem a parancsnokot: nem volt még gondjuk abból, hogy nem tudták, baloldalra vagy a jobbra kell tenni egy kartotékot? Mire céloz? – kérdezte komoran. Hát hogy vannak olyan esetek, amikor a két nem között bizonyos átmenet létezik. A nő elkezdett sértetten ordibálni, hogy mit képzelek... Akkoriban volt Románia magyar származású magasugró bajnoknője Balázs Joli, akinek meglehetősen férfias kinézése volt, és én marha, még meg is kérdeztem, hogy például az ő kartotéka itt van-e, vagy a másik oldalon? Erre letolt a sárga földig, de hogy bebizonyítsa, hogy „Jolanda” már 16 éves korában is lánynak volt bejelentve, egy besztottja másodpercek alatt odahozta az adatlapját.

A terem egyik sarkában böhöm nagy pléhszekrény állt: „Külföldre távozottak kartotékai”. Akkor még nem reméltem, hogy egy szép napon én is közéjük kerülök.

Mire tanít a börtön? Bűncselekmény-rekonstrukciót is forgattunk. Kihoztak egy fiatal bűnözőt a börtönből, hogy mutassa be, hogy ürítette ki ebédszünetben egy élelmiszerüzlet pénztárát a szomszéd ház pincéjéből betörve. Egyetlen szerzője egy kihagyott betonvas volt. Az egyik rendőrünk stopperórával a kezében mérte, mennyi időre van szüksége a gyerekeknek a két pince közötti a fal áttö-

réséhez. Ötvenöt másodperc alatt végzett vele. Három vagy négy téglá közötti fűgából függén kikaparta a maltert, és egy nagyot ütött rájuk, amitől azok kiestek, és a lyukon ő átfért. Szegény nagyon meg volt ijedve a lámpáktól, a kamerától, mert végigfilmeztük. A bemutató végén megkérdeztem tőle, hol tanulta ezt a technikát? Hogy lehet ilyen marhaságot kérdezni, nézett rám: hát a börtönben!

Várandós apukák. Operatorként az egyik sajátosságom volt a rejtett kamera. Felvettem például, hogyan viselkednek a szülészetben a leendő apák, hogyan várják a gyermeket, miképp reagálnak, mikor megtudják, hogy fiú vagy lány – még nem volt ultrahangos vizsgálat –, hogy veszik először kézbe a babát... A szocializmusban semmiféle személyiségi jog nem volt, azt filmeztél, amit akartál. A titokban felvett apukák is csak a vásznon látták viszont magukat.

A rendőr visszaad. A korrupcióról? „Kicsivel” kezdem. A drága Barta Gabi barátomnak, rendezőtársamnak volt egy Trabantja, ami akkor luxuscikk volt, vezető rendezők és vezető operatőrök évekig gyűjtögettek rá.

Gabi gyalázatos sofőr volt. Ami kihágás létezik, mind elkövette. Fordítva ment az egyirányú utcában, áthajtott a piroson, várakozott a tilosban... Amint a rendőr lefűtyülte, megállt, lecsavarta az ablakot, felvette a leírhatatlan hű kutyaarcát és szendén nézett a rendőrrre. Mikor odaért a kocsihoz, és megkérdezte: tudja maga, mibe fog ez magának kerülni? Gabi egy szuszra elmondta a szabvány választát: tudom biztos úr, ötven lej, ha helyben fizetek, száz lej, ha hazaküldik a jegyzőkönyvet, és tíz lej, ha mi megegyezünk egymással. És már húzta is elő az előkészített tízlejest a zsebéből, és a dolog el volt intézve. Egyszer a tengerpartra tartotunk. Konstancán, ahol kezdődik a tengerparti országút, megint valami bakit csinált. Lemeszelte a rendőr, lejátszódott a standard jelenet, ám Gabi zsebében tízes sehol, csak százasa volt. Itt egy pillanatra megakadt a dolog, de a rendőr megszólalt: tudok visszaadni, és leszámolta a kilencven lejt, majd elmondta, hogy hívják, és ha egy másik rendőr is megállítja Gabit, mondjuk, hogy az ő barátai vagyunk, és nem lesz semmi baj.

Genetikai hiba a román korrupció vagy népbetegség? Gyakran emlegetik a romániai korrupciót genetikailag meghatározott, veleszületett népbetegségként, pedig nem az. Magyarország százötven, Románia viszont ötszáz évig volt török uralom alatt, amely egészen más török uralom volt, mint a magyarországi. Egyrészt az oszmán birodalom már oszladozott, egyre több pénzre volt szüksége a szultánnak, másrészt nem tartózkodott török hadsereg a két román fejedelemség területén. Ám Bukaresttől 60 kilométerre tartották azt a helyőrséget, amelyik azonnal lecsaphatott, ha valaki felemelte a fejét. A 17–18. század a fanarióta korszak volt Romániában, ami azt jelenti, hogy a két fejedelemség trónja állandó árverezés alatt állt: pénzért meg lehetett venni Isztambulban. A város ma is létező Fanar nevű negyedében bonyolították az üzletet, innen az elnevezés. Általában fanari görög pretendensek – trónkövetelők – ajánlották fel a szultánnak a trón

árát, plusz azt, hogy megemelik a lakosság adóját. Amikor jelentkezett az új önjelölt, és befizette a lóvét, a törökök írmagjával együtt kinyírták az elődjét. Azért került sor a csecsemőkre is, hogy ne legyenek örökösödési gondok.

A nyertes aztán addig ülhetett a trónon, amíg valaki nem tett jobb ajánlatot; akkor minden kezdődött előlről. Kétszáz év leforgása alatt a havasalföldi és a moldovai hercegségben több tucat ilyen forduló volt. A korrupcióval kapcsolatban mindig elfelejtik, hogy aki megvette a trónt, annak a vállalása kifizetéséhez ki kellett árusítania minden állami posztot: a helytartókét, az adóhivatalvezetőjét, a rendőrfőnökét... Vevői szintén arra kényszerültek, hogy áruba bocsássák a beosztotti állásokat. Ez csaknem kétszáz éven át folyt, ezért nem érezték a korrupciót korrupciónak, mert az ügymenethez tartozott, ha valamit el akarsz intézni, azért fizetni kell, mert az inkasszálo is fizetett valakinek, hogy abba a székbe kerüljön, amiben ül. Így alakult ki a végtelen vesztegetési lánc.

Kent kent. A kommunista hiánygazdaság örökölte, sőt szépen továbbfejlesztette a fanarióta hagyományt. Ekkor nemcsak a köztisztviselői, hanem az egyszerűbb, netán alantásnak tűnő állások is áruba bocsáthatóvá váltak. Bár egy bukaresti élelmiszerüzletben az eladói fizetés csak 800–900 lej volt, mindenki tudta, legalább húszezer lejt kell lepengetni ahhoz, hogy a pult mellé kerülhess. A befektetést aztán be tudta hozni, mert te voltál a szalámik és húsok ura, és minden hiánycikkhez csak némi baksis árán lehetett hozzájutni.

Az a magyar, aki a Ceau-időkben járt Romániában, tudta, meg kell vesztegetnie a határőröket, vámosokat ahhoz, hogy ne kekeckedjenek, vagy átengedjenek bizonyos dolgokat. A vesztegetési alapszabvány két doboz Kent cigaretta volt. A román szocializmusban, nem tudni miért, a Kent lett a lefizetési egység. Adoma szerint volt olyan doboz Kent, amit sose szívtak el. Valaki odaadta az orvosának, az továbbadta az autószerelőjének, a szerelő a fűszeresnek, a fűszeres a gyógyszerésznek, a gyógyszerész a mészárosnak, egész addig, amíg vissza nem került az orvoshoz.

Az én baksisom nem kell? A világ rendjéhez tartozott, hogy beárazott volt minden ügymenet, vásárlás. Tudni kell hozzá, hogy sem a milicista, sem az élelmiszerüzleti eladó, sem az a vámos nem tarthatta meg az egész kenőpénzt magának, mert egy részét tovább kellett adnia felfelé, másképp úgy repült onnan az illető, mint a pinyó. Áthelyezik olyan helyre, ahol nincs forgalom, ülhet a baksisán! Vagyis ez nem egy vagy két, netán száz emberen múlt, berögződött rendszer volt. Annyira berögződött, hogy a kérvényező, az ügyfél akkor ijedt meg, ha nem fogadták el a pénzét. Mi a bibi a rendszerben, miért nem akarja a pénzem, miben hibáztam, mit tud ez rólam? Csupán a naivok hiszik, hogy ezt hamar ki lehet törölni a fejkéből, a zsigerekből.

Ennek tulajdonítható, hogy a fordulat után a török üzletemberek rengeteg céget alapítottak, ők voltak a legsikeresebbek Romániában. Képzeld el, hogy eluta-

zik egy német Brassóba vagy Segesvárra, mert hallotta, hogy ott még voltak németek és valami bizniszt akart csinálni. Érdeklődik a törvények után, mennyi az adó, kitől, milyen engedélyre van szüksége és így tovább. Ponciustól Pilátusig zavarták, ha ráunt a futkosására, azzal ment haza, hogy soha többé Románia! A török viszont nem a törvények után érdeklődött, hanem elővette a pénztárcáját, és azt kérdezte: kinek mennyit? Neki napok alatt megvolt minden engedélye, amit a német talán egy életen át sem kapott volna meg.

Hamlet a főbejáraton át. A korrupció egyébként Nyugaton sem annyira kivételes, csak más összegekkel és más szinten. Ám van még egy romániai sztorim. '53-ban az ifjúsági fesztivál idején egy kedves bukaresti barátommal császkáltunk, és éppen akkor volt a Lawrence Olivier Hamlet-filmjének a bemutatója, amit nagyon szerettem volna megnézni, de hajnaltól álltak sorba a jegyekért és kétszeres rendőrkordon vette körül a legnagyobb bukaresti mozit, hogy a tülekedést kordában tartásák. Arra sétáltunk, mikor ez a fiú szólt, hogy nézzük meg ezt a filmet. Megörültél, hát nem látod, milyen csődület van, hogy szerzel jegyet? Menj csak előre, és ahol kérik a jegyet, mutass a hátad mögé, hogy nálam van. Ilyet életemben nem csináltam. Gyerekkoromban belógtam a moziba a hátsó bejáraton, de hogy nekimenjek a főbejáratnak jegy nélkül, azt soha nem próbáltam. Az első kordonnál intettem a hüvelykujjammal a hátam mögé, és beengedtek! A második kordonon túl, a mozi előcsarnokába találtuk magunkat, ott még mindig jegyekre vadásztak, és a terem bejáratánál embertölcser állt. Szembe mentem a jegyszedővel, és ott is a hátam mögé mutattam, csak mikor már benn voltam, akkor fordultam meg, hogy lássam, mi történik. Az én Viktor barátom, a jegy helyett egyszerűen egy tízest adott oda. Minden szöveg nélkül átnyújtotta és mindketten bent voltunk. Igaz, hogy helyünk nem volt, de felmentünk a balkonra, leültünk a lépcsőre és megnéztük a filmet.

Erre a módszerre soha az életben nem jöttem volna rá, pedig arra tanítottak, ha valamit el akarsz intézni, főképp köztisztviselőnél, és felajánlász neki egy kis pénzt, ha felháborodottan tiltakozik, ne válaszolj semmit, csak duplázd meg az összeget. Ha még mindig kiabál, netán azzal fenyeget, hogy feljelent, duplázd meg másodszor, majd harmadszor is, de a másodiknál általában már abbahagyták a tiltakozást. Idomítottak rá, de mi Erdélyben, Kolozsváron ilyen „mozis” műfajban járatlanok voltunk. A korrupció valószínűleg minden balkáni országban ugyanúgy működik, mint Romániában, és ez nem csúnya emberi hiba, hanem rendszer. A marxista közgazdaságtan terminusai szerint ez a nemzeti jövedelem újrafelosztása.

Tanulmány

KÁNTOR LAJOS

Forrás – a Korunk kapujában

Két történet Erdélyből, a magyar irodalom és művelődés romániai alakulásának 20. század közepi lehetőségeiből – aminek nem csupán szemlélője, hanem részese, valamennyire formálója is lehettem. A *Korunk* és a *Forrás*. Az 1926-ban alapított, 1957-ben újraindított folyóirattal 1958 decemberében kerültem közeli (amolyan voluntőri) kapcsolatba, 1959. július 1-jétől pedig kinevezett irodalmi szerkesztője, 1990-től 2008 áprilisáig főszerkesztője voltam. A fiatalok bemutatkozását szolgáló könyvsorozat (az Irodalmi Könyvkiadó, majd a Kriterion gondozásában) 1961 végén indult, 1963-ban magam is *Forrás*-szerző lettem. A két intézmény, a *Korunk* és a *Forrás* természetesen sosem állt hivatalos viszonyban, mégsem indokolatlan főként az első évek történéseit ebben az összefüggésben is szemügyre venni. Mi több, a talán elő-*Forrás*nak minősíthető, Bolyai egyetemi kezdeményünk ugyancsak ebbe a históriába tartozik, hiszen az (1959-ben felszámolt) erdélyi magyar egyetem Arany János utcai aulájában 1958. január 14-én megtartott Fiatal szerzők estjén először léphettek fel többen is az első *Forrás*-nemzedék legjobbjai közül (így Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos), és mint az akkori Diákszövetség egyik vezetője én tarthattam a bevezető előadást.

Az egyetemi diploma megszerzése után mint *Korunk*-szerkesztőnek lehetőségem nyílt ifjú kortársaim kéziratainak gondozására – és ami ennél fontosabb volt, elfogadtatásukra. Az itt következő szöveg, *A Korunk kapui (1959–1965. március)* című készülő könyv fejezeteiből válogatva, a korai vitákat, gáncsokat is jelezve, gondolom, nem elhanyagolható része a *Forrás* megírandó történetének.

Az értelmiség szocialista nevelése című Gáll Ernő-tanulmánnyal nyitott a *Korunk* 1958. augusztusi száma. Itt volt olvasható: „A magyarországi revizionisták hírverése ócsárolta és tagadta a magyar népi demokrácia minden vívmányát, és tagadta a munkásosztály és pártjának vezető szerepét, kétségbe vonta a szocialista kultúra értékét. E hírverés nálunk sem maradt hatás nélkül. Akadtak »hőbörgők« Erdélyben is, akik »nemzeti forradalmat« láttak ott, ahol a valóságban az imperialista kémszervezetek ügynökeinek, a börtönökből kiszabadított és odúikból előbújt fasiszta bandáknak a garázdálkodása folyt.” A kollektív bírálat alól G. E. felmenti a műszaki értelmiségieket, s „az úgynevezett pártértelmiség”-et: „a magyar pártfunkcionáriusok, propagandisták és népnevelők, a néptanácsok és tömegszervezetek aktivistáinak tömege” harcosan kapcsolódott be „a szocializmus erőinek ellen-támadásába”. A hivatalos intézkedéseket is értelmezi, helyeslőleg idézi Gáll Ernő, 1958 augusztusában: „A megtévesztett értelmiségieket, akik nem ismerték fel, hogy hol végződik a múlt hibáinak szükséges feltárása, és hol kezdődik az ellenforradalmi revizionizmus, el kellett azonban határolni azoktól a reakciós elemektől, akik az ellenforradalom tobzó-

dásainak heteiben arra számítottak, hogy újra eljött az ő idejük. Az utóbbiakra a szocialista törvényesség szigorával kellett lesújtani, az előbbieket pedig vissza kellett segíteni a helyes útra.”

Én talán az „előbbieket” közé számíthattam volna magam – most utólag gondolkodva el azon, ahogy 1956-ot tizenkilenc évesen megéltem, ám erről tágabb körben nem nyilatkoztam, így (későbbi) szerkesztőségi főnökeimnek nem okoztam gondot besorolással. A feladatot pedig még eleve nem oszthatták rám – 1958-ban –, hogy az értelmiség vezető szerepéről 1956-ban fölmelegített nézeteket segítsék megcáfolni, így „a két világháború közötti erdélyi »népi«-ek és a Hitel-csoport hasonló felfogását”. Az irodalom viszonylatában már megindult munka folytatása nyilvánvalóan a belső emberekre várt elsősorban. „Eljött az ideje, hogy az eddigi ilyen irányú kísérletek után most rendszeres munkával végezzük el a transzszilvanizmus, a »népi«-ek, az erdélyi egzisztencialisták, a Hitel-csoport és más áramlatok marxista bírálatát.”

(Ezeknek az éveknek pártirányított, rettenetes sajtóvilágáról jó összefoglalást ad a fiatal kutató Gyórfy Gábor könyve, a *Cenzúra és propaganda a kommunista Romániában*, levéltári adatok és visszaemlékezések alapján. Mi, a Korunk, illetve a Komp-Press lehetővé tettük a kiadója, 2009-ben.)

A kérdés számomra továbbra is az, hogyan válhattam én ebben a politikai-irodalom-politikai légkörben belső emberré (1958 vége felé már bejáróvá). Különösen, hogy ebben az évben engem az *Utunkban* „lelepleztek”: az irodalmi hetilap főszerkesztője, Földes László (G. E. baráti köréhez tartozott) két cikkében is figyelmet fordított rám, a pályán tulajdonképpen még el sem indult kritikusra, egyetemistára. Az objektivitás jegyében Gáll Ernő emlékezéséből idézem (*Számvetés*, 1995.), amit Földesnek e szerencsétlen önműve akciójáról ír: „az a vezéregyéniség, aki addig szerkesztőként, kritikusként és főiskolai tanárként a dogmatizmus és sematizmus ellen nagy erővel és hatékonysággal mozgósított”, *Irodalombírálatunk eszmei tisztaságáért* kampánycím alatt kétrészes cikket írt, értetlenséget, megdöbbenést, sőt rosszallást váltva ki még baráti körben is. „Valamilyen rosszul működő önvédelmi reflex hatására, a Scinteia [a központi pártlap] inkvizíciós szellemet árasztó cikkével (*A marxista-leninista elvszerűség megerősítéséért*. *Utunk*, 1958. 29.) összhangban, Földes minden irányban támadásba kezdett. Feltehetően pánikban, szövetségeseitől, pártfogoltjaitól is elhatárolódott, miközben természetesen saját magát sem kímélte. Ámokfutóként szinte mindenkit letarolt maga körül.” Ernő az előzőekben utal ugyan a fiatal írók, kritikusok és költők ellen indított dogmatikus ellenoffenzívára (itt Földes nevét nem említi), amelyből Lászlóffy Aladár és Jancsik Pál is részesedett, engem azonban (1995-ben) sajátosan kifelejt. Pedig jól emlékszem, épp Lászlóffyval és Jancsikkal együtt, nyári katonaságunk („konvokaré”) egyik pihenőjén olvastuk az *Utunkból* ezt a Földes-cikket (*Fiatal költőkről és az – idősekről*. *Utunk*, 1958. július 10.), és keseregünk; ha nem tévedek, Ali vigasztalt engem. (Páskándi Géza már nem lehetett velünk, őt 1957 márciusában letartóztatták; az első „konvokarén”, ’56 nyarán még együtt voltunk katonák „Pașcandia Gheorghé”-val, ahogy káplárunk szólította őt.) Újraolvasva az ugyancsak két részben közölt Földes-irodalompolitikát, büszkén kihúzó magam, mert az elmarasztalt ifjú költők mellett kritikusként én vagyok a kiemelt bűnös. „Érdemes elgondolkozni, milyen hatást váltott ki a fiatalokban a gátlástalan tömjénezés” – kezdi a számonkérést az *Utunk* (nemsokára mégis leváltásra kerülő) főszerkesztője. A bukaresti napilapban pár

hónapja megjelent írásomat veszi elő (*Új számadás, új számvetés*. Előre, 1958. február 15.), amelyben élő klasszikussá kiáltom ki Jancsik Pált, illetve felelősségre vonom „azokat a szerkesztőket, akik rostálják a fiatalok verseit”. Földes hozzáteszi: „Sajnos távolról sem tették a kellő mértékben és távolról sem szilárd következetességgel.” Aztán „ismét Kántor Lajos cikke” a bűnbak, ezúttal egy másik, a Lászlóffy Aladárt bemutató (*Új költőnemzedék*. Előre, 1958. március 8.); idézem: „azt mondja [K. L.] az absztrakt felé kalandozó Lászlóffy Aladáról, hogy »a szó jó értelmében vett modern líra az övé, mind tematikájában, mind pedig formai és nyelvi szempontból. Olyan modern líra, amely egységbe tudja forrasztani a lírikus legszemélyesebb, féltve őrzött és mégis kimondani kényszerülő érzéseit a nép, az ország gondjaival, a nagy közösség, az emberiség legaktuálisabb problémáival«. Úgy véljük, Lászlóffy tehetségét sokkal jobban becsülik azok, akik nem hajlandók modernizmusa számára kiállítani a modernség menlevelét, vállalva egyes fiatalok részéről az »akadémikus megcsontosodottság« vádját.” (Cikke második, egy héttel később közölt részében Földes pozitív ellensúlyként egy-egy Szabédi-, Horváth Imre-, Létay- és Kiss Jenő-verset emel ki; Szabédi Lászlótól a *Vezessen a Párt*, Horváth Imrétől a *Kevés a dal, dicserje tágabb ének* a követendő példa.)

Az irodalombírálatunk eszmei tisztaságáért szót emelő Földes-mosakodás már mélyebben merít a romániai magyar kritikai gyakorlatból, én itt csak afféle futottak még kategóriába kerülök, megismételve, rövidebben, az egyszer már felhozott kifogásokat („csak magasztaló szavakat talál a fiatal költőnemzedék minősítésére”, „egyik fiatal költőnk mindenképpen kifogásolható absztraktizmusát »a szó jó értelmében vett modern lírá«-vá lép teti elő”). A Scinteia-cikk után nagyobb halakra van szükség az opportunizmus, a negatívizmus, a liberális nézetek cáfolása során, így Marosi Péter, Méliusz József, Izsák József, Hajdú Győző idéztetik meg bővebben – és az „elvtelen” Dsida-ébresztés. A fiatalok problémája azért a középpontban marad, ahogy például ez a mondat jelzi: „...egy fiatal költők a bírálat üdvrivalgásától kísérve, dicsfényben a homlokukon haladnak a borúlátás, a halálhangulat, a dekadencia felé, a különböző modernista áramlatok, már-már az absztrakt költészet útján.”

A történehez – pontosabban az előzményekhez – hozzátartozik az az irodalmi-zenei est a Bolyai Tudományegyetem Arany János utcai aulájában, amelyet a Bolyai s a Dima (a zeneművészeti főiskola) diákszövetségei képviselőjében szerveztünk gyerekkori barátommal, egykori osztálytársammal, László Ferencsel, és amelynek bevezető szövegét én mondhattam el. A megtalált gépirat alapján ide másolom az ott elhangzott, a későbbiek alapjául szolgáló „üdvrivalgást”.

Tisztelt hallgatóság, kedves vendégeink!

Régi vágyunk teljesül ma, amikor egyetemünk fiatal alkotói, költők és prózaírók először lépnek a közönség elé, először adnak együttesen számot tehetségükről, eddigi eredményeikről, önmaguk elé kitűzött magas céljaikról; érthető örömmüket még növeli az a tény, hogy a mai esten költőink mellett megszólalnak a Gh. Dima Zeneművészeti Főiskolán felnövő új zeneszerző-nemzedék legjobbainak művei is, mintegy jelképezve fejlődő, izmosodó ifjú művészgárdánk egységét, összetartozását. Ez az összetartozás azonban nem jelent elvtelen egységet, nem csupán az életpálya azonossága képezi az összetartó erőt: élethivatásukat érzik azonosnak, az ember, a társadalom szolgálatát; s az utat, amelyen

járniuk kell, már a mi világunkban tanulták megismerni. Persze, ezen az úton nem egyformán haladtak, néhányan már buktatókat elkerülve, több kapaszkodón túljutottak; egyesek közülük még éppen csak megindultak az úton, de a természetes fejlődés egy adott szakaszában készített pillanatfelvétel nem is mutathat más képet.

Mai szerzői estünknek is – amelyet csupán kezdetnek tekintünk – éppen az a célja, hogy elősegítse a főiskoláinkon tanuló ifjú költők, tollforgatók, zenészek fejlődését, lehetővé tegye közvetlen találkozásukat a közönséggel, s ugyanakkor a közönség is, elsősorban egyetemi hallgatóink jobban megismerjék tollforgató társaikat. Reméljük, hogy sikerülni fog ezeket a találkozásokat rendszeressé tennünk, és kiterjeszteniünk a munkás- és falusi dolgozó ifjúságra is.

A mai est műsorán szereplő fiatal zeneszerzők, Fátyol Tibor, Szabó Csaba, Szalay Miklós, Terényi Ede nevei már ismertek zenei körökben, nevükhöz több verseny és előadás szép sikere fűződik. Nem mondhatjuk el ugyanezt a ma fellépő költők és kezdő prózaírók mindenikéről. Többen közülük tehetségük és néhány év kitaró munkájának eredményeképpen valóban kiérdemelték a költői címet; a többiek még csak tapogatóznak, önmagukat keresik, de eddigi próbálkozásaik azt a reményt keltik az olvasóban, hogy nemsokára ők is megtalálják az önálló hangot.

Elsősorban azokról szeretnék szólni néhány szót, akikről az irodalom berkeiben a jövő, sőt a jelen ígéreteiként beszélnek, akiket azonban a szélesebb közönség még alig-alig ismer. Egy évvel ezelőtt „új, ígéretes költői nemzedék” indulását regisztrálta Gálfalvi Zsolt az Igaz Szóban, s a hat név közül négy, Jancsik Pál, Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos és Veress Zoltán neve a mi műsorunkban is szerepel; nem érdektelen hát megnézni, mit mondott róluk az első jelentős irodalmi elismerés. „Eszmei alapjukban közös a nép ügye iránti hűség s a szocialista építés igénye, valamint a materialista világnézet. Ezen belül a maguk sajátos költői módján keresik a választ az élet ágas-bogas kérdéseire” – írta Gálfalvi. Nagybbr dicséretet nemigen kaphattak volna, de hogy ezek a szavak jogosultak, bizonyítják újabban megjelent műveik is. Érdeklődésük sokoldalúsága, a válaszkérés a nagy emberi és társadalmi problémákra, a magánélet összekapcsolása a közösség kérdéseivel, az őszinte hang, a gazdag és újszerű képanyag teszi legjobb verseiket a hazai magyar líra értékes alkotásaivá. Az előbbi négy név mellett kell említenünk Páll Lajosét, a Képzőművészeti Intézet hallgatóját, valamint a Miess Jánosét is, akit eddig inkább csak fordításaiból ismertek, de aki már régebbi írásaiban is kitűnő formaérzékről tett tanúságot. Szebben nem jellemezhetjük ezt a fiatal művésznemzedéket – s ez mindnyájukra vonatkozik –, mint Jancsik Pál „Tavaszeleji napsütés” c. versének utolsó soraival:

*„Mert hazudhat, mi kincseit kiélte,
mi sírba készül, ami már avitt,
– hogy rejtse szégyellt hullafoltjait –,
de a fiatal nap, de a tavasz
sohasem hazudik.”*

*

Ennek az évnek, 1958-nak augusztusában „léptem” be szerény Steinbeck-recenziómmal a Korunkba. Készülünk az utolsó egyetemi évre, az államvizsgára. Páskándi, mint említettem, nincs velünk, másfél éve börtönben valahol; Páll Lajosra is rákerül a sor. Szabédi

már nem a „Vezessen a párt” bűvöletében, önámításában él – még vizsgázunk nála irodalmi nyelvtörténetből, finnugor-indoeurópai összehasonlításból; 1959 áprilisában veti vonat elé magát, két hónappal az egyetemegyesítés után.

De miért is akarhattak engem a Korunkhoz vinni irodalmi szerkesztőnek? Bizonyára a fiatalítás szándékával is (a külső munkatársak közt ekkor már egyszer-kétszer feltűnt Láng Gusztáv, Szilágyi Júlia; Veress Zoltán első novelláját, a *Rabszolgaságot* a Korunk közölte, 1958 márciusában). Erre utal Gáll Ernő 1958. január 23-án kelt levele (válasz az én három nappal korábbi, Thury Zoltánról írt tanulmányomat felajánló levelémre), benne ezzel a sorokkal: „A szerkesztőség már rég kapcsolatot szeretett volna Önnel teremteni, úgyhogy javaslata a mi részünkről csak helyesléssel találkozhat. Szükségünk van arra, hogy a lap körül kialakítsunk egy fiatal gárdát – a régi hagyományok szellemében és az új feladatok megoldása érdekében.” De ki és miért gondolta, hogy én megfelelően tudom majd pótolni Csehi Gyulát és Kacsó Sándort, akik nem csupán nagy tapasztalattal, de pártos elhivatottsággal is rendelkeztek? Megkockáztatom a választ: Balogh Edgár és Gáll Ernő mégsem gondolták annyira komolyan azt, amit vezércikkeikből idéz(het)tem, de Földes László megismételt elmarasztaló kritikáját sem hitték el (már akkor sem); tanárain az egyetemről (maga Csehi és a szerkesztőbizottságnak haláláig tagja maradt Szabédi László – s ha megkérdezték, bizonyára Jancsó Elemér vagy Szigeti is) föltehetőleg kedvező véleményezést adtak rólam, s a káderosztály (a Bolyaié) sem közölt megbélyegző adatokat ’56-os viselkedésemről. Mindezzel együtt magamnak is gyanús vagyok, hogy 1959 nyarán ki-neveztek a folyóirathoz irodalmi szerkesztőnek (Jánosházy György mellé, aki attól kezdve csak a világirodalmi és a művészeti szövegeket szerkesztette). A káderlapomat azért nem-sokára sikerült megtöltenem terhelő ténnyel.

Egy nemzedék nevében

A szertartást Lászlóffy Aladár celebrálta, a Korunk 1959. áprilisi számában, hosszú és elkötelező – elkötelezett – vers formájában (*Szertartás egy nemzedék nevében*). Sokadszor ismétlem meg, ő volt a (később nevet kapott) Forrás-nemzedék vezéregyénisége; ez akkor is így igaz, ha Szilágyi Domokos ebből kevesebbet igazolt vissza egyik jegyzetében (1974-ben): „annyi volt az egész vezérkedés, hogy az ő hátán suhogott a legtöbbet a bot”. De hát Ali tett is ezért, majd azért is, hogy a botsuhogatók száját befogja, érdemi művekkkel, no meg olyan állásfoglalásokkal, amelyekkel elhallgattathatta (elhallgattathattuk) a politikai-ideológiai érvekkel ellenünk harcolókat. A *Szertartás* ebbe a kategóriába tartozik, a maga józsefatilálás elvontságával-gondolatiságával („Állandóan kísértetek a dolgok”) és osztályharcos vállalásával („Ki istennel szemben fiaidnak fogadtad a kommunistákat”). Az „útbontó tervek” szerzői közt egyaránt sorolja a bölényeket, sziklaomlásokat, deutériummagokat s az imperialistákat. 1956 októbere és főleg novembere felől olvasva (különösen Lászlóffy ’56-os budapesti verseinek ismeretében) nem éppen érthető az 1959-es „forradalmi optimizmus”, a szóban forgó vers harmadik részét, az *Ars poeticát* záró hét sor, ha viszont egy vereség utáni talpra állásnak, nemzedéki honfoglalásnak tekintjük, amely az anyag természetére és az emberiségre alapoz, akkor elfogadhatjuk ezt a kezdő huszonéves fogadkozást. Nemegyszer idéztem én is, nemzedékünk nevében:

*Így hát végre – eddig elégedetlen ember –
 Beteljesítő sorsot vállalhatok:
 Tetteim
 Irdatlan korokig helyük megálló
 Talpfák lesznek,
 Hogy idők terhe, tartaléka átvonulhasson
 A megálmodott munkatelepekre.*

Nemzedékünk „szervezkedésére”, alighanem minden normális, azaz egészséges (noha már megtizedelt) nemzedék térfoglalási elképzeléseire, korai mozdulataira még visszatérnék, előbányászott leveleket olvasva újra. Ritoók (Miess G.) Jancsi barátunk, évfolyamtársunk 1956 nyarán nem volt velünk a nyári katonai gyakorlaton – ha jól emlékszem, egészségi okokból fölmentett volt –, de levelet küldött nevemre, előírásosan Kántor Ludovicnak, Belényesre, egységünk címére. Tulajdonképpen három levél található ugyanazon az összehajtott négy oldalon: nekem angolul ír, hosszabban (a végére saját, magyar nyelvű kis versét illesztve), Aladárnak franciául, Jancsik Palinak németül. Már ez a háromság – a barátok és a nyelvek („pluszban” a magyar) – megérdemli a figyelmet, de egy-két motívum külön is érdekes. Debreceni egyetemistától érkezett levelet emleget, és lelkesen számol be egy új magyar film, a *Körhinta* szépségéről, benne Törőcsik Mariról (Alinak franciául megismétli a dicséretet); szól az Igaz Szónak három hete küldött és megválaszolatlanul maradt írásairól, majd az Utunk legutóbbi számához fűz verses megjegyzést, a következőképpen:

Szépirodalom

*Azt hiszem, itt valahol ma
 felosztják szépirodalmunk:
 Helyük – a szép iroda –,
 és amit írnak – a lom.*

„What’s your opinion?” – teszi föl nekem (a kritikusnak? a barátnak?) a kérdést. (János különben a szójátékokban mindig erős volt.)

Két évvel későbbi, szintén Sztálinvárosból (azaz Brassóból) küldött levele még inkább korjelző. Nyári reflexió ez is, de most már nem vagyunk évfolyamtársak; Miess G. Jánost az ’56-os októberre következő hetek-hónapok annyira megviselték idegileg, hogy minden rábeszélő kísérletünk ellenére kimaradt az egyetemről (később visszatért, és rendes hallgatóként egy fiatalabb évjáráttal szerezte meg a már Babeş–Bolyai által kiállított bölcsészdiplomát); szülővárosában tengette életét, műszaki fordítóként, jóval később lett a helyi Új Életnek (a Brassói Lapok hetilap utódjának-elődjének) a szerkesztője; innen hoztuk át Lászlóffy Alival (mondhatni „hatalmi szóval”) a Korunkhoz, 1971-ben, de ez más történet. Szóval még 1958-ban vagyunk, a brassói levél pedig kifejezetten „irodalompolitikai” természetű, ama bizonyos revizionizmus-ellenes kampányhoz kapcsolódik, amely már minnközül, közölni kezdett fiatalokat is elért. János barátunk – mint outsider, ugyanakkor hozzánk tartozó – kemény szöveget ereszt meg onnan a végekről. Hosszan fogom idézni.

„A fiatalok vitájáról megvan természetesen a magam szerény véleménye, kezdve Földestől Szász Jánoson át egészen Méliusz Józsefig. Nem tudom, mennyit olvastál el ezekből

az ökredezésekből, mindenesetre érdemes elolvasni a főbaromnak, Méliusznak a cikkét az Előre jún. 25-iki számában. Ehhez aztán igazán nem kell kommentár, ehhez a rosszindulatú, szerencsétlenül gúnyolódó, szellemtelen firkaálmányhoz.

Szász János, ő, a hazafias költő, akinek illik és muszáj is megvédenie saját hadirokkant műzsáját, kirukkolt az Előrében egy nagy féloldalas cikkel. Micsoda címek: A költő és a táj, ...és az emberek, ...és kora! És aki semmit sem olvasott a »fiatalok« itt említett verseiből, az a hitelesnek tűnő tálalás miatt be is veszi a dolgokat, s írhat ezután Lászlóffy, Jancsik vagy akár Barna Zsuzsa olyat, hogy kiveri vele az eget, mit tudja a bárgyú olvasó, aki véletlenül, talán csak ártatlan érdeklődésből elolvasta a cikket, hogy kinek van igaza, különösen ha egy-egy verset elolvas, és nem érti meg az első olvasásra! Ilyenkor persze hogy Szász János úré a páma, hogy a fiatal költő »érthetetlen, individualista, expresszionista, szürrealista, nudista stb.« A végén pedig a jótanácsok: »...tessék itt a fejlődő haza kebelén landolni« – kell még más? De kár volt eddig is ennyi szót vesztegetni, röviden: megpiszkálták egy pálcikából a mocsarát és előbugyborékkoltak a bűdös gázok.”

Az sem érdektelen, amit János az általános helyzetről ír, a nálunk valamivel idősebbeket érintő korabeli szépségekről:

„Aztán ott van megint a Bajor kényszerönmosakodása az Utunk július 10-iki számában. Az Igazság századrangú firkaálmányosa megsértődött a káderesek nevében s erre Bajornak meg kell alázkodnia – púj, púj, ilyen nem játszok többet! – Nana.

Meg Kányádi. Nem tudom, ismered-e az ő helyzetét a kötettel, hogy már mióta húzák-halasztják és hogy milyen címen, s most látom, hogy neki is hangosan kell dörgölőznie egy párt-verssel (U. júl. 10.), ha azt akarja, hogy a kötete valaha is napvilágot lásson. Irodalmi szabadság!”

Egy évvel később, 1959. augusztus 28-án már a Korunk-szerkesztőnek szóló – általános és konkrét kérdésekről ír, szintén Brassóból-Sztálinvárosból. Többek közt így:

„Öregem, ne haragudj, hogy most felvágom egyik költői vénámat, de számomra ez a két sor még most is aktuális:

*...mert mindent elviselek épen,
de megmarad: a kétkedésem...*

(Vers a kétkedésről)

Ez persze nem a köztünk levő változatlan »érzelmek«-re vonatkozik, remélem, megérted, hogy mire. Ha egy kicsit általánosítasz. És aztán nem fogod megint rám, hogy keserű a hangom.”

Jancsik már az Utunknál dolgozik, Lendvay (Szemplér) Éva és Baróti Pál is odakerül hosszabb időre, Szépréti Lilla a marosvásárhelyi Új Élet szerkesztő-riportere, Lászlóffy Aladár kiadói szerkesztő lesz – mint fél év múlva Jancsik Pali is. (Az egy évvel fölöttünk járt Láng Gusztai már 1957-től az Irodalmi Kiadó munkatársa.) Egyszóval az évfolyamunk igazán sikeresnek számít – és próbáljuk Jánost is bevonni, lehetőség szerint, az irodalmi életbe, közlési lehetőséget teremtve számára. Ő brassói magányában-elszigeteltségében érthetően sértett, önérzetes, műfordításaival sem igazán arat sikert a szerkesztőségekben.

Visszatérve a kezdetekhez, „nemzedéki szolgálatom” 1959-ben a saját cikkeimben még alig-alig érvényesül. Ahol már tetten érhető, az a két éve indult kolozsvári képes irodalmi gyermeklap költészetét értékelő kritika (*Az új, versolvasó nemzedékért.* 1959. március).

Az irodalom- és sajtótörténeti felvezetés után (Jó Pajtás, Az Én Újságom, Cimborá, Pósa bácsi, Petőfi, József Attila, Móricz Zsigmond) a Napsugár dicsérete Veress Zoltánnal, a *Tóbiás és Kelemennel*, az *Irgum-Burgum Benedekkel* kezdődik, és kijut az elismerésből Lászlóffy Aladárnak, Jancsik Pálnak is – Kányádi Sándor és Létay Lajos munkásmozgalmi múltat, szocialista építést, munkát méltató gyermekversei mellett. Ugyanennek a Korunk-lapszámnak a Szemle-rovatában szerepel Láng Gusztáv is, ám emlékezetem szerint recenzióját Conrad Ferdinand Meyerről már kinyomtatva olvastam, mindenesetre biztosan nem én rendeltem. Még kevésbé tettem-tehettem ezt az egyetemünkön romániai magyar irodalomtörténetet tanító Sóni Pállal, az előadásain mindig plafont néző főszerkesztővel (Gaál Gábor utódja, Földes és Létay elődje volt az Utunknál); az 1959-es főirányt természetesen Sóni szövege jelentette, ilyen primitíven otromba-hazug kitételeivel: „A Helikon intézményét a magyar kizsákmányoló osztályok képviselői hozták létre annak érdekében, hogy megteremtsék irodalmi síkon ugyanazt a monopóliumot, amit a politikai életben a Magyar Párt biztosított számukra.”; vagy: „Külön tanulmányt kellene írni arról, hogyan puhította a gerinceket a Helikon, hogyan igyekezett letéríteni a valóság útjáról olyan írókat, mint Sipos Domokos, Ligeti Ernő, Kiss Jenő és mások.” Odáig megy el Sóni, hogy Ligeti könyvét, a *Súly alatt a pálmát* „profasisztának” minősíti. Az irodalmi intézmények szerepéről nyilatkozó, továbbra is hangadónak számító cikkíró a korabeli (1959-es) Írószövetség jó munkájának eredményeként könyveli el a fiatal Huszár Sándor „egyik novellájától a másikig megtett útját”, negatív példaként említi viszont Szabó Gyula *Gondos atyafiságának* második kötetét, ennek súlyos eszmei és művészi hibáit; ezeket „talán elkerülhettük volna, ha az Írószövetség kolozsvári fiókja idejében megvitatja a kéziratot és felhívja a szerző figyelmét az egész műre árnyékot vető torzításokra”. (Sóni Pál: *Az irodalmi intézmények szerepéről*. 1959. 3.)

Ezekben a hónapokban – miközben államvizsga-dolgozatom véglegesítésén dolgozom – különböző feladatokat kapok-vállalok mint várományos szerkesztő, egyelőre külmunkatárs. Sinclair Lewist már alighanem én ajánlottam recenzálásra, magyar fordításban sorozatban újra megjelenő regényeit élvezettel olvastam – és igyekeztem megvédeni őket, akár Szerb Antallal szemben is (mármint hogy egyszerűen „tömegcikk” kategóriába soroltassék). Fekete Sándor tanulmányát – *Petőfi, a segédszerkesztő* – Balogh Edgár adta a kezembe; tudtommal postán kaptuk az Akadémiai Kiadó 1958-as, budapesti könyvét – és „gyanútlanul” fogadtuk mindketten. Arról, hogy a szerzőt Hungaricus álnéven megjelent, 1956-ról szóló írásáért időközben letartóztatták és kilencévi börtönbüntetésre ítélték, nyilván Edgár sem tudott, én mindenesetre csak az irodalomtörténeti teljesítményre koncentráltam – mert volt mire. Miután Fekete Sándor amnesztiával szabadult Kádár János börtönéből (1963-ban), s a Korunk is megszűzte „ellenforradalmi” akcióját (főlöttes szerveink ezúttal nem bizonyultak ébernek), sok levéllel, személyes találkozásokkal, Korunk- és Új Tükör-beli közlésekkel dokumentálható hosszú baráti-munkatársi kapcsolat kezdődött közöttünk, átívelve a tízéves, akár nemzedékinek mondható korkülönbséget-távolságot. Valahol már írtam erről, mindenesetre ritka szerencsés mozzanatként idézhető újra, egy szomorú korszakból. Még büszkébb lehetnék erre az 1959. májusi Korunk-cikkre (*Egy új Petőfi-tanulmány*), ha tudatosan vállaltam volna a kockázatot.

És csak a (viszonylagos) teljesség kedvéért még egy korai „nemzedéki” adat: Szilágyi Domokos egyetemi hallgató (eggyel alattunk, vagyis negyedéves, Szilágyi Júlia évfolyam-

társa – persze csupán névrokonságról van szó) *Az ötvenéves Radnótira* emlékezik a júniusi Korunkban. A szerkesztőség és Szisz közti közvetítő valószínűleg Sz. J. Talán egyetlen motívum, ami a hangját kereső ifjú költőre, Szilágyi Domokosra utal, egy Móríc-idézet: „az egyéniség egész világ, és egész világ felelősségét viseli”.

Be(le)léptem

Az 1959. július–augusztusi kettős szám az első, amelynek belső borítóján, „E szám külső munkatársai” közt nem szerepel a nevem – minthogy már én is *belső* vagyok. A „Hazánk szabad fejlődésének másfél évtizede 1944–1959” cím alá sorolt 222 lapoldalt újraolvasva, persze jobb volna ezt elhallgatni, de hát nem lehet. Vigasztalhatom magam, hogy a hivatalos elvárásokat a legjobban teljesítő szövegeket nem én szereztem, ám néhány fiatal munkatárs mozgósítása, a rovatcikk (irodalom) egy része bizonyára már a saját szerkesztői penzumom rovására írható.

1959-es magunkra, a még Bolyai-diplomát kapott friss végzetekre kell gondolnom, akik legkiválóbb tanárunk, az öngyilkosságba menekült Szabédi László sírjánál álltunk alig három-négy hónappal korábban. A még nem enyhült döbbenetünkhöz képest meglepő létszámban vagyunk jelen a Kallós Miklóst, Takács Lajost, Csehi Gyulát és egyetemi oktató társaikat az ideológiai fronton felsorakoztató Korunk-számban. Reprezentatív képviselőnk – alighanem én szereztem tőle a kéziratot – itt is Lászlóffy Aladár, *Emlékek éneke* című, háromrészes versével. A lapszám jeles költőket felvonultató közléseiből, a versbeszéd esztétikai szintjét nézve, Lászlóffy bizonyára kiemelkedik (a már klasszikusnak számító Tudor Arghezi, illetve Mihai Beniuc, Szemlér Ferenc, Majtényi Erik, Horváth István, Aurel Gurghianu, Franz Liebhardt, Werner Bossert, Jóva Bélyác a többi ünneplő); Ali barátom tulajdonképpen csak a III. rész utolsó sorával sorakozik be az alkalomhoz illeszkedő köszöntők közé („kiknek szülőhazája népköztársaság”). Az első sorokban megidézett háború viszont valóban lírává lényegítve jelenik meg ebben a korai Lászlóffy-versben:

*A megtaposott fűszálak finom homokot szívtak fel
dagadt gyökereikben,
a nedvek eleven zöldjét szennyezett tavakon,
tavalyi leveleken, iszkoló felhőkön
s elhagyott csajkák alján
felváltotta a rozsdá.*

Vagyis hát sem az ifjú költő, sem a nemzedékhez tartozó szerkesztő nem érezhette az adott időben a „kelleténél nagyobb” megalkuvásnak az *Emlékek éneke* 1959. július–augusztusi közlését.

1960 júliusában én is rákerültem a címlapra székelykeresztúri iskolariportommal (*Akik most döntenek pályájukról*), a nevem pedig ott állt a Balogh Edgáré, Gáll Ernőé, Holán Tiboré, Imreh Istváné, Méliusz Józsefé (a csillagász), Pál Árpádé és a Veress Zoltáné mellett. Tehát ketten is képviselhetjük, Veress Zolival, a jövőendő Forrás-nemzedéket, vagyis az osztályharc nem ellenünk folyik; úgy látszik, kispolgári (értelmiségi) származásunk ellenére nem tartozunk bele a „csökevényekbe”. Nyilván teszünk is ezért. Az én lelkes keresztúri helyzetrajzom egyrészt jó Korunk-önreklám (a diákok ugyanis nagy folyóirat-

olvasók), másrészt a kongresszusi irányelvekkel is egyeztethető, hiszen a megkérdezett középiskolások közül jelentős létszámban készülnek műszaki pályára – és egyáltalán komolyan veszik a felkészülést az életre. A *Menetirány* a sorozatindító Forrás-kötet címadója lesz (1961-ben), és hasonlóan pozitív – ezúttal felnőtt – figurák népesítik be a vonatfülkében zajló beszélgetés leírását. (Veress elbeszéléséhez Tóth László készített – még nem igazán emlékezetes – illusztrációt.) Forrás-nézőpontból, illetve túl a nemzedéki közelítésen, a fiatal irodalom valóban hatásos jelentkezése az 1960. júliusi Korunkban regisztrálható: Szilágyi Domokos költői rekviemje, *A halál árnyéka* semmiképpen nem tekinthető konjunkturális sikernek. A nem szabadulsz, a nem feledhetsz mélyen megélt élménye magasan fölbe helyezi Szilágyi versciklusát a korabeli (és későbbi) antifasiszta állásfoglalásoknak.

*Mennyi erő
pusztán az is, hogy nem feledhetsz
mennyi erő
a gyönyörű új küzdelemhez
mennyi erő
hogy túlléphetsz emlékeiden
mennyi erő
az élet többé nem idegen*

Az ismétlésekkel súlyosbított riportos jelenítés, az elégia és az idézett ódai hang egy-egybe, jelentős műbe szerveződik.

Más hang ez, mint a régi korunkos Fábry Zoltáné, akinek terjedelmes emlékező publicisztikáját közli a lap augusztusban, *A műfaj neve – antifasizmus* címmel. Fábry a Gaál Gábor-i Korunk alapmunkatársa volt, a kapcsolatot vele, még felvidéki barátságuk idejéből származtatva, Balogh Edgár tartotta. Ez a Fábry-szöveg, azt gondolom, az életmű egyik legjellemzőbb darabja, noha *A vádlott megszólal* szintjétől elmarad. Első részében meggyőző összefoglalását adja pályája és „műfaja” alakulásának, a második, nagyobbik fele azonban a korra jellemző – még Hruscsov előtti? – hidegháború hangulatához, szóhasználatához igazodik, a „nyugat-német reakció” éles elítélésével, megbélyegzésével, a szocialista béketábor dicséretével. Az antifasizmus műfajként történő meghatározását történetileg támasztja alá (a reformáció és ellenreformáció a hitvallást avatta műfajjává, az abszolútizmusra volt válasz a felvilágosodás, az imperializmus hívta elő Zola vádszavát, a „j'accuse”-t) – és eljut a szocialista realizmusig: „A szocializmus és kommunizmus korműfaji jellegének meghatározója, adekvációja sem véletlenül lett a szocialista realizmus.” Fábry írásának időszerűségére ráerősít a – bizonyára Balogh Edgár tollából származó – szerkesztőségi kopf, amely így kezdődik: „A nagynémet imperialisták kalandorpolitikája megint masíroz, tüntet, fegyverkezik.” És a záró mondat: „Író szól, s mondanivalójának súlyát új világunk adja, az imperializmus erőt gyengítő, a béke és haladás ügyét diadalra segítő béketábor: központjában a műszaki haladás élére kerülő Szovjetunió, körülötte a széles szocialista világ, s frontján a gyarmatokon és kapitalista országokban is küzdő béke-tömegmozgalom.”

Az 1961-es Korunk egészében vegyes képet mutat. Az új évtizedet kezdő, januári lapszám címlapjára elsőként az került, hogy *Pártpolitika és jólét*. Bent, a laptestben Nagy István cikke került az élre (*Választunk*), de előkelő helyet kapott (Mănescu előtt!) Lászlóffy Aladár verse is, holott a Ruha Istvánnak ajánlott *A hegedű húrjai* már nem a *Harcok fényeszerű* (szintén 1961-ben közölt) zöngemény. Szerzője ugyan, évtizedek múltán – a Korunk Galériában is sokat szereplő kiváló hegedűsre emlékezés szerkesztőségbeli alkalmával –, nem lelkesedett verse előkereséséért, programba iktatásáért, mégis az induló költő egyik figyelemreméltó teljesítményének mondható ez a Lászlóffy-vers, leszámítva a benne föl-lelhető feltétlen jövőhítt. Akkor mindenestre úgy éreztük, hogy a belénk nevelt a priori hit itt sokkal emberibben szól, mint mondjuk a Mănescué vagy a Nagy Istváné. (Az „Ember és szocialista ember” című részben így: „...A szocializmus nem egy terület, ó, nemcsak ország, / hanem mérték, minőség, fokozat az ember útján, / mit mindenütt elérnek majd az életformák.”) *A hegedű húrjai* záró sorai viszont ma igencsak mentegetés nélkül idézhetők:

*Négy húr a tér –
most újra megnyugodva hallgat.
Keresztben rajta a vonó – nagy, dőlt virág –
nem hervadó, csak fáradt,
mint új anya, vagy nyárra a barázda:
megtermette s kiosztotta
nektek a kívánt magokat.*

Tudomásom szerint nem volt szándékosság abban, hogy épp e Korunk-szám szemle-rovatában jelent meg Lőrinczi László (körülményes, magyarázkodó-köntörfalazó, de mégiscsak pozitív) kritikája a Méliusz művelte szabad versről (*Jegyzetek Méliusz József költészetéről*), amelynek elején Szilágyi Domokos és Lászlóffy rokon verseire is utal. („Mert képzeljük magunkat egy fiatal költő, teszem azt Szilágyi Domokos vagy Lászlóffy Aladár bőrébe, akiknél legerősebben érzem egy sajátos arculatú költészet születési kinjait, és akiknél – bár korántsem kizárólagosan – határozott fajsúllyal jelentkeznek a szabad verssel való kísérletezés tehetséges eredményei, és nézzünk körül az ő szemükkel.”) A „Méliusz-probléma” taglalása során Lőrinczi fölveti a kérdést, hogy mit tehet és mit nem egy kommunista költő.

A kommunista költőket (többször is) idősebb és fiatalabb szovjetek képviselték. 1961 novemberében Martinov, Prokofjev és Jevtusenko, Lászlóffy Aladár és Jancsik Pál fordításában. Akkoriban – még a középiskolai intenzív orosztanulásnak az eredményeként – a szerkesztőségbe érkező orosz nyelvű irodalmi folyóiratokat képes voltam átböngészni, és kerestem-találtam fordításra érdemesnek vélt verset-prózát (inkább verset). Jevtusenkónak mint a szovjet irodalomban, sőt a közéletben új hangot próbáló költőnek neve volt már, mifelénk is, *A komisszárok* pedig, harcok tematikája ellenére, lírai értéknek tűnt – azt hiszem, ezen nem változtattak az évtizedek –, talált Lászlóffy Ali saját költői hangjához. Az *Ágacska* pedig, Alekszandr Prokofjev-től, tökéletes apolitizmusával, Jancsik Palinak való volt, a tolmácsi feladatot kitűnően oldotta meg. Az egy évvel későbbi, látványosabb folytatásba már Robert Rozsgyesztvenszkijt, Bella Ahmadulinát és Andrej Voznyeszenszkijt, illetve Lászlóffy Csabát (majd Bölöni Sándort) is bekapcsoltuk, én pedig írtam

az összeállítás elé egy nemzedéki szempontú eszmefuttatást (*A szovjet költészet fiatalsága*) –, amit, meglepő módon, 1963-as megjelenésű Forrás-kötetemből már kitanácsoltak. (Úgy emlékszem, nem esztétikai, hanem irodalompolitikai volt az ok.) A (legalábbis) más-ként gondolkodó, de bizonyára a közvetlenül előbb érkezettekől eltérően író fiatal szovjet költőkre figyelmet erősítették Rózsa Bandi debreceni diák barátom levelei is. Bandi már mint ifjú költő(jelölt) Juhász Ferenc pártfogoltja, egy utazása során kapcsolatba került Voznyeszenszkijjel, és kilátásban volt, hogy ez a személyes ismeretség hozzánkig elér. Sajnos továbbra is csak a távoli elismerésünk maradt Voznyeszenszkij, Ahmadulina és társaik iránt.

Merthogy irodalompolitizáltunk már – részben a korabeli potentátokkal szemben, részben a hivatalosság „farvizén”, kihasználva nyíló lehetőségeket. Az 1961. februári Korunk-szám Szemle és bírálat rovatának élén találok rá *Szélesre tárt kapuk* című beszámólómra: a romániai fiatal írók III. országos tanácskozásán már mi, jövendő Forrás is jelen lehettünk, a kor „elfogadott” irodalmának alkotóiként (például Nichita Stănescu, Cezar Baltag mellett). A bukaresti Calea Victorieien, az Írók Házában, főképpen pedig az egyetemi könyvtár aulájában történtek fölelevenítése mellett (asztalunkhoz jött Nagy István, sőt az elnök, Mihai Beniuc is) helyzetünk tisztázása, megszilárdítása olvasható ki ebből a publicisztikai közleményből, akár vitában – például az Igaz Szóval. Erre utal a következő, igen jellemző (beismerem, nem túl elegáns) két mondat: „Ma már valamennyiünk előtt nyilvánvaló, hogy a romániai magyar irodalom legfiatalabb »befogadottjai«, az öt-hat évvel ezelőtt jelentkezett költők, novellisták, irodalomkritikusok – Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos, Veress Zoltán, Jancsik Pál, Bálint Tibor és a később csatlakozottak – »nemzedék-egysége« nem jelenthet valamiféle különállást, ahogy az írói tapasztalatban és korban előttünk járók is a szocialista építés szolgálatába állítják alkotó energiájukat. Éppen ezért érzékenyen kell reagálnunk minden pontatlan megfogalmazásra, amely esetleg zavart kelthet.” Korábbi vitákra utal a cikknek a szabad vers védelmében elhangzó utalása, a „modernista törekvések” pozitív emlegetése, a konferencián elhangzottak szellemében. Hiszen ilyen „műfaji” kérdésekben folyt már a polémia, akár a szerkesztőségen belül is. (Leírtam már, de itt ismételnem kell: Balogh Edgár mondta egyszer nekem, pontosabban kérdezte tőlem: „mikor fog Lászlóffy Aladár olyan szép verseket írni, mint Létay Lajos?”...)

Párhuzamosan érvényesül azonban egy másfajta irodalompolitizálás is a hatvanas évek elejének Korunkjában: a Balogh Edgáré. Ennek – ma egyértelműen így mondhatjuk – félelmetes megnyilvánulása az 1961 júniusában közölt *Irodalompolitikai jegyzetek*. Noha beemelő-irányító szándékú mondatokban, felsorolásokban rólunk, fiatalokról is szól, tulajdonképpen pozitív minősítéssel (engem külön is megdicsér a Horváth Imre költészetét feltérképező tanulmányért), borzasztó nyelvi sivársággal érvényesíti az irodalom (múlt és jelen) „politikai konkordanciák” szerinti számbavételét – amin nem változtat „egy félreértés” publicisztikai szintű kizárása, „hogy értékeléseink magától értetődő feltétele az író *művészi alkotóképessége*, ami nélkül el sem képzelhető felelős írói szerep”. Csakhogy Balogh Edgár több mint hat nyomtatott oldalon át valójában egy politruki íróvezérség eszményét követve kíván új „napiparancsot” adni a romániai magyar irodalomnak, a proletárirodalmi hagyományokat kiteljesítő szocialista realizmus érdekében, Gaál Gábor örökségének legrosszabb pillanatait követve. A kortárs, „népi demokratikus táborra szélesített” írótársadalom történelmi előzményét, a folytathatóság és tagadás kérdését a parancs

1961-es megfogalmazója így összegezi: „...antidialektikus volna, ha mai irodalmi termékünket egy általánosan értelmezett hazai magyar irodalomra akarnók visszavezetni. Ez a kategória a régi tőkés-földesúri világ ellentmondásaként magában foglalja ugyanis a régi polgári kultúrát is, olyasmint tehát, ami ma már legfeljebb csak ideológiai maradványok alakjában vegetál tovább. Időszerű – a szocializmus felé kibontakozott – hazai magyar irodalmunknak egy ilyen átfogó irodalomtörténeti kategóriához a közös földrajzi és nyelvi elemeken túl annyi a köze, hogy csirái kétségkívül már a kapitalizmus idején megszülettek: a nemzeti és osztályelnyomással tudatosan szembeszegülő proletárok irodalma alakjában. Ez az irodalom mint a hazai magyar polgári kultúra *ellentéte* vonta magához és szívta fel érése során – az antifasiszta küzdelemben, majd a felszabadulás kedvező körülményei között – mindazt, ami a polgári élet és felfogás negációjaként kritikai realizmusban, különféle ideológiai és formabontó kísérletekben, főleg pedig a paraszti elmaradottságból menekülést kereső eszmei lázongásokban emberséget képviselt, szemben tőke és úriság osztályönzésével, nacionalista elfogultságaival, tömegellenes kasztszellemeivel.” Balogh kimondja, hogy a régi Korunk irodalompolitizálásához kell visszatérni, azt kell az új romániai valósághoz igazítva folytatni. Idézzük tovább a napiparancsra emlékeztetést, a példa felidézését: „Hol állott ez a szerep az irodalomtörténetet nemzetileg elszigetelő s az adott viszonyok között provinciálissá hervasztó filologizálástól, a homogénnek vett kategóriákkal való esztetizálástól? Gaál Gábor irodalompolitikája a marxi–lenini ideológia határozottságával szakította szét a transzilvanizmus ködfüggőnyeit, a romániai valósághoz mérte az erdélyi magyar írás reális feladatait, s az Erdélyi Helikon hivalgó előkelőségével szemben üzem, külváros, faluvég és erdő egyszerű embereinek adta meg a szót.” Konkretizálva, „sajátos irodalomtörténetünk” olyan írómonográfiáit sürgeti, mint a Salamon Ernőről, Brassai Viktorról, Kovács Katona Jenőről, Korvin Sándorról, Józsa Béláról megírandót, utánuk említi Méliuszt, Szilágyi Andrást, Asztalos Istvánt, Szentimreit – merthogy a Nagy Istváné már elkészült, Sóni Pálnak köszönhetően (csak a „*politikai konkordanciák* pontos számbavételével tartjuk még kiegészítendőnek”). Ahogy cikkét egy 1955-ös, a Román Munkáspárt II. kongresszusán elhangzott Gheorghiu-Dej-idézettel kezdte – és többszörösen hangoztatta a román irodalomhoz való felzárkózást –, az utolsó bekezdéssel ráerősített felelős szerkesztőnk: „Az eddigi fejlődés törvényszerű menetének ismeretében sem kétséges, hogy *pártos irodalompolitikával* – a Román Munkáspárt irányításának maradéktalan érvényesítésével – időszerűen fokozhatjuk hazai magyar irodalmi életünk szocialista kapcsolódását az országépítés üteméhez, szorosabbá fűzhetjük éltető viszonyunkat a szocialista román irodalommal, s forróbban és bensőségesebben léphetünk be az egész szocialista világ nemzetközi vérkeringésébe is.” (Jegyezzük meg: Balogh Edgár írása nem vezércikk-helyen jelent meg, hanem a Szemle és bírálat rovat élén...)

Azt ugyan nehéz volna felmutatni ennek az időszaknak a Korunkjából, hogy valamilyünk is a már többé-kevésbé rendszeresen közlő fiatalok közül nyíltan vitába szállt volna ezzel az ortodox marxista–leninista irodalomszemlélettel, pártos romániai elkötelezettséggel – mégis, azt gondolom, akár 1961-es (irodalmi) közléseink is elkülönülnek, legalább hangvételnél, a most B. E.-től idézettektől. Közel fél évszázad távlatából nézve vissza korai Horváth Imre-szintézisemre (amely egyébként meghozta baráti, noha a költő részéről szemérmesen tartózkodó kapcsolatunkat), az értékelés lényegén, a kiemeléseken, a (szelíden jelzett) tévutakra rámutatáson (leltárkészítés az ország napfényes földjéről –

a tömör négysorosok korszaka után) nem kellene ma sem változtatnom, csak e korántsem pozitív változás okát lehetett volna (?) nyíltabban megnevezni (*Horváth Imre hűsége*. 1961. 4.). Az „öregék” új termésének bíráló számbavétele volt az országjáró költő, Kiss Jenő „inkább ódikus, mint ódai hangú”, építőkölteményeiről írt kritikám, amely már címével provokatívnak hathatott: *Ámulat vagy megértés?* (1961. 7.) Az éveik számát tekintve előttünk járók egyikéről, a befutott Utunk-szerkesztő poétáról, Márki Zoltánról Láng Gusztáv készített higgadt, pontos kritikai elemzést (*A tengerész és a halál*. 1961. 11.), „a pártos öntudat, a minden elemében a kommunizmus eszményeire épülő világnézet” kimondását szembesítve az esztétikailag értékelhető megvalósítással. És természetesen itt vagyunk mi ifjú költőinkkel a Korunkban, csoportosan is. Szilágyi Domokos (*Szerelmes vers*ek a szabadsághoz – részletek az *Álom a repülőtéren* c. ciklusból), Lászlóffy Aladár (*Az esti sípszó*), Jancsik Pál (*Meditáció*) és Fábíán Sándor (*Minden úr ellen*) verseit Szilágyi Júlia vezeti be (noha még nem tagja a szerkesztőségnek) (*Közülünk jöttök*. 1961. 10.), a lírai minőség elismerését ideológiai-irodalompolitikai igazolással támasztva alá: „Egy tőről sarjadtak, egy nyelvet beszélnek, »Ötszirmú csillagot« hordanak homlokukon, a tenyerükben. Ugyanazt, amely zászlaink selymén, gyáraink kapuján, könyveink borítékán ékeskedik és hirdeti: a dolgozóké a hatalom és a dicsőség, az igazság és a szépség.” És azt is hozzáteszi a korigényhez igazított, elegánsan megfogalmazott káderlaphoz: „Gagarin és Tyitov kortársai ők.”

Hát így irodalompolitizáltunk, mondhatnám „nemzedékileg” – de többről is szó volt. A régi, az öreg Korunk tekintélyére támaszkodva, a fiatalság felé fordulás kezdett programmá válni, és ebben főnökeink, mármint Gáll Ernő és Balogh Edgár lényegében partnerként viselkedtek.

Régi és új a lírában

Az 1962-es és 1963-as versközlések azt mutatják, hogy a fiatalok számaránya, súlya jelentősen növekedőben van a Korunkban. Horváth Imre, Majtényi Erik, Márki Zoltán, Szemlér Ferenc, Tóth István neve mellett gyakrabban találkozhatni a Fábíán Sándoréval, Jancsik Páléval, Lászlóffy Aladáréval, Lászlóffy Csabáéval, Szilágyi Domokoséval, műfordítások alatt a Bölöni Sándoréval, Miess. G. (Ritoók) Jánoséval – és megjelennek új költőnevek is: mindenekelőtt a Farkas Árpádé, aztán a Szócs Kálmáné, Kádár Jánosé, Király Lászlóé, Palocsay Zsigmondé, Magyar Lajosé, Molnos Lajosé; verssel is jelen van Veress Zoltán (*Kodály Zoltán fényképe alá*). A mennyiségnél fontosabb az esztétikai minőség. Az „öregék” közül Horváth Imre érdemli a kiemelést (a „Hét szerelmes vers” cím alá 1962 júniusában sorolt *Felmutatlak*-kal, ahová Szilágyi Domokos *Ragyogj*-ja is került, olyanok mellé, mint Louis Aragon és Robert Rozsnyosztvenszkij); ám alighanem a legemlékezetesebb, a legszerencésebb versközlésünk ebből az időből két másik Szilágyi Domokos-vers: a *Bolyai János Vásárhelyütt* és a *Hétmérföldes csizma* (1963. november). Ez már az a Szilágyi Domokos, akire nem lehet nem figyelni; aki nem emel kalapot a sarki mészáros előtt, aki a hétmérföldes csizma-hitet vallja (noha tudja, hogy a lába majd „beletörik a negyvenkettes félcipőbe”). A „suhanás kábulata, szédülete” ugyanúgy kell neki, mint a szelídebb kalandok:

*Külön szem kellett minden színre,
külön fül minden neszre-zajra,
és kellett a Kunst der Fuge,
hogy szívemet beiktassa
a világ összefüggéseibe*

És még egy szakasz ugyaninnen, de hogy érzékeljük a *Bolyai János Vásárhelyütt* korabeli rebellis hangjait, előbb idézzük egy Tóth István vers (*Itt járkálok naponta*) négy sorát:

*Tűzfalak, nőjetek fel
sok védelmi erőd,
zárjátok ki a múltat,
mely holt énünkre dőlt!*

És a „tűzfal” ugyanakkor Szisznél:

*Kis szarka város, ablakom se lásson!
inkább az udvari szemetet!
tűzfalal, farral fordulok feléd –
úgyis csak leokádod, levizeled.*

A kontextusra figyelve, érdemes hangsúlyozni, hogy ez a két Szilágyi-vers – és Jancsik Pál finom lírájú *Harangjátéka* – ugyanabban a Korunk-számban volt olvasható, ahol a lap élén a nemzetközi kommunista mozgalom egységének rendíthetetlen alapjáról és az ideológiai harc időszerűségéről cikkeztek...

Az *Önarckép* (1963. 5.) újabb „szertartás egy nemzedék nevében” Lászlóffy Aladártól, de azzal, hogy a többes szám első személyt felcseréli az egyes számmal, személyességében meggyőzőbbé lesz; itt a „hétmérföldes csizma” neve a történelem – Lászlóffy kiteljesedő életművének meghatározója:

*Nézek rád hosszan, rezdületlenül,
tekintetem sokmillió éves, mint az élet első látó pillantása,
tekintetem sokszázezer éves, mint az emberszabású nézés,
a történelem pedig nem megtört, hanem megedzett.*

Fodor Sándornak, az idősebb barátnak, (Napsugár-)szerkesztő kollégának ajánlott versében Lászlóffy Aladár elárulja, hogy a világhódító akarat mögött lágyabb hangok is találhatók.

*Nézd arcomon a költészetet,
mely szemek tavát, ráncok ösvényeit,
ajkak fellegeit kiáltja ki,
és reámruházza az óceán minden indulatának jelzőit*

A Forrás első nemzedékének nyomában fellépő még fiatalabbak tovább nyitnak a líraiság felé, távolodva a kor hivatalos-kopogó nyelvétől, kimondva a maguk tisztaság-igényét, a két világháború közti erdélyi hagyományra emlékeztetve (Áprily!). A még tizenkilencedik évét sem betöltött Farkas Árpád valósággal berobban az irodalmi életbe, a Korunkba

is, három versével (1963. 3.). A szerkesztő korabeli lelkesedését például a *Nappalodás* változatlanul igazolja:

*Szivacsként issza fel
a fény az éjt.
Párát ásít a Szamos,
homályt göngyöl a szél,
s pár mélyet szusszanó
pillanat,
s mint hús pohárban
kristály-tiszta víz,
gyöngyözik a reggel.*

1963 decemberében csapatként mutatkozhatnak be a lapban Farkas kortársai: Király László, Szócs Kálmán, Palocsay Zsigmond (ő csak a nyomdai térhez jutás tekintetében kortárs velük), Hodos László, Kádár János, Molnos Lajos, Cseke Péter, Magyar Lajos. K. L. szignójú bevezetőmben (*Jóröptű madár*) megideologizáltam a „Semmi jó nem elég jó nekem” (Szócs Kálmán) magatartást, társadalmi hivatásnak és szocialista humánumnak minősítve ezt a költői hangot, amelyet például Király László (*Öcsémnek induláskor*) így képvisel:

*Vessük hátunk a kérdéseknek,
mindent kell tudnunk, értenünk!
Szorítsd öködbe kezed: ez az
– hogy megtanuld, jó nyitott tenyérrel járni –
Indulunk,
kemények vagyunk –
nagy kérdésekkel becsüljük egymást,
nyugtalanságért becsüljük magunk.*

Menlevelet adni, egyúttal pedig tudatosítani, hogy itt a költészetben valami új készül, van születőben – ezt az első Forrás-verskötet (Lászlóffy Aladár: *Hangok a tereken*) megjelenésével párhuzamosan kísértem meg először elmondani a Korunkban, 1962 márciusában és áprilisában, hosszú tanulmányban. Mintha érezték volna a szerkesztőség vezetői, hogy szelet vetve vihart fogok (fogunk) aratni, az első közlemény alá lábjegyzetbe odaírták: „A vitaindítás szándékával közöljük Kántor Lajos tanulmányát, abban a reményben, hogy költőink és irodalombíróink hozzájárulnak a fölvetett fontos kérdések tisztázásához.” Én abban a tudatban voltam, hogy kellően körülbástyázom magam, illetve álláspontomat, amikor a *Régi és új a lírában* címmel elővezetett kritikai megjegyzéseimet Paul Éluard-mottóval indítom („De fel nem foghatom hogy szavam csak csodálják / Mikor én fel akarlak szabadítani”), és egy bukaresti értekezlet megállapítására hivatkozom, miszerint a szocialista realizmus módszere számos lehetőséget hordoz magában, nem uniformizálja a tehetségeket. Hivatkozási alapul „a klasszikussá vált első mesterek, Majakovszkij, József Attila” példájára hivatkoztam, akiket olyanok követtek, mint Tvardovszkij, Jevtusenko, Vozneszenszkij, a Nyugaton élők közül a baloldal „igazoltjait”, Éluard-t, Aragont, Pablo Nerudát, Nicolás Guillént, Rafael Albertit említettem; felsorolásomba bekerült Ily-

lyés Gyula, Nazim Hikmet, a románok közül Tudor Arghezi, Eugen Jebeleanu, a fiatalon elhunyt Nicolae Labiş, majd Ilie Constantin, Nichita Stănescu, Cezar Baltag, Florența Albu, a kolozsvári Leonida Neamțu. Persze, én a mieinkről, Lászlóffy Aladárról, Szilágyi Domokosról, Jancsikról, no meg az előttünk járó Kányádi Sándorról akartam beszélni, illetve (mások kapcsán) arról, hogy „hiába helytálló a gondolat, ha nem válik *költői gondolat*tá, ha a költészetnek csupán ritmus- és rím-elemeit viszi a műbe, az csak versbe szedett tételek összessége marad”. Ők a pozitív példák, szemben például Anavi Ádámmal (*Etika és kibernetika*), a riportverseket író Kiss Jenővel, Szemlér Ferencsel, a megkopott kifejezési formákat használó Márki Zoltánnal. Újraolvasva a részletelemzésekkel bőven megtűzdelt szöveget, ma szinte nem is értem, mit láttak benne olyan botrányosnak az elvtársak, hogy az Írószövetség helyi korifeusai (Nagy István, a párttitkár Teofil Bușecan), a megyei pártbizottság kulturális illetékesei (élen Dancsuly Andrással) és tekintélyes meghívottak jelenlétében szükségesnek tartották „feldolgozást”, megfenyítésemet, nacionalizmusom és kozmopolitizmusom miatti megbélyegzésemet. Jánosházy György szerkesztő társam ugyanitt csupán a kozmopolitizmus bűnében marasztaltatott el. Egyetlen, kellemesen meglepő élményem azon a bizonyos nyílt szerkesztőségi gyűlésen a konkrét helyzetbe előzetesen be nem avatott öreg kommunista harcos, régi korunkos, Kohn Hillel pozitív hozzászólása volt, a *Régi és új a lírában* nyílt színi megdicsérése. (Tanulmányom sokadik újraolvasásakor döbbenek rá, hogy Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos és Kányádi több versének például állítása mellett nem csak Horváth Imre és Székely János, hanem Szemlér Ferenc, Bartalis János, Tóth István, Márki is óvatosan meg-megdicsértetik, miközben bíráló megjegyzéseket teszek egyik-másik költeményükre.)

Farkas Lászlótól (aki a folyóiratban még Lantos László néven publikált), a későbbi, udvarra néző szerkesztőségi szobánkban mellettem ülő kollégától hallottam számtalanszor (részletesebben sosem árulta el, mit és honnan tud): annak köszönhettem az ügy megúszását, hogy nem igazodva a korigény szerinti pártos magatartáshoz, az önbírálathoz és „beismeréshez” a helyszínen visszautasítottam a vádakát, ragaszkodtam leírt álláspontomhoz, sőt ezt minősítettem pártos elvi következetességnek. A Korunk következő lapszámaiban lemérhető tények mindenesetre azt mutatják, hogy helyzetem a szerkesztőségben alapvetően nem rendült meg, folytathattam a többiekétől nemzedékinek mondott irodalompolitizálást. A „nacionalizmus” jegyében – de még a külső elvtársi figyelmeztetés előtt – közöltem egy hosszabb szemlét a *Kortárs magyar irodalomról* (1962. 4.), Németh László esszéjéből indulva ki (*Ha most lennék fiatal*); Lengyel József *Igézőjének* kiemelése után néhány új kisregényről szólok részletesebben (Sarkadi Imre: *A gyáva*, Kamondy László: *Apostolok utóda*, Fülöp János: *Botond*, Cseres Tibor: *Ember fia és farkasa*, Tóth Sándor: *Gyerektükör*). Persze a „másik oldal” jelenlétének érdemi biztosítása eleve rám osztatik – a magyarországi (önként vállalt „nacionalista”) folyóirat- és könyvkövetés mellett feladatomban a román irodalmi élet szemmel tartása. A *Távlatok a mai román irodalomban* (1963. 8.) ennek az elvárásnak igyekszik eleget tenni, főként az irodalomtörténeti-irodalomkritikai fejleményeket világítja meg (például a két világháború közti „izmusok” értelmezését, az eddig kirekesztettek, Titu Maiorescu, Eugen Lovinescu, a költő Lucian Blaga és Octavian Goga újraértékelését), de röviden utal kortárs szépirodalmi művekre (Marin Preda: *Tékozlók*), fiatal szerzők (a kolozsvári Vasile Rebreanu és D. R. Popescu, a bukaresti Nicolae Velea) ígéretes jelentkezésére. Ha azt nézem, hogy (Gaál Gábor

Korunkjához is kapcsolva) tisztelettel és teljes elismeréssel írhatok Illyés Gyuláról az 1962. decemberi Szemlében (*Nem menekülhetsz*), nem egészen fél évvel később pedig ismét a Biharpüspökin túli magyar prózairodalomról (*Közéletiség a magyarországi fiatalok prózájában*. 1963. 5.), Galgóczi Erzsébetet, a novellista Szabó Istvánt, Sánta Ferencet, Sükösd Mihályt, Szakonyi Károlyt, Gerelyes Endrét, Moldova Györgyöt, Fejes Endrét emelve ki mindenekelőtt; és az évet záró lapszámban az irodalmi közgondolkodásban, elsősorban a szakmában nyitást hozó új budapesti folyóiratot ajánlhatom az olvasók figyelmébe (*A Kritika szelleme*. 1963. 5.) – valóban úgy tűnik, hogy sikerült megúsznom a *Régi és új a lírában* „botrányát”.

Lényegesebb az, hogy egész fiatal csapat van már jelen a Korunkban (ami természetesen többek és nem csupán a rovat szerkesztő, a fő- és felelős szerkesztő, hanem elsősorban a kitűnő és jó, illetve megbízható szerzők érdeme). Az irodalmi és művészeti rovat állandó munkatársa lesz Bálint Tibor, most recenzióval és karcollal is jelentkezik (*Egérfogó*. 1963. 5.) – utóbbit a még főiskolás Kancsura István illusztrálja –, Bölöni Sándor pedig fordításokkal és szemle-cikkkel; Baróti Pál Szabó Gyula regényeiről ír, Láng Gusztáv már a kritikai rovat alapembere, elemzése a legigényesebbek közé tartoznak, és vitázó kedvét is érvényesíti (Jancsik Pál Forrás-kötetét védi meg Szőcs Istvánnal szemben: *Vita egy bírálattal*. 1963. 11.); Miess G. János is mind gyakrabban tűnik fel a lapban (Hemingwayt fordít 1962. áprilisában), Kötő József irodalomtörténeti érvekkel veszi védelmébe Karácsony Benőt (1962. 11.), kisebb cikkek szerzőjeként megjelenik (a később temesváriává lett) Szekernyés János, és egyre sűrűbben, fontos kérdésekben szólal meg a Korunkban Szilágyi Júlia; ő méltat két jelentős Forrás-kötetet, a sorozatnyitót, a Veress Zoltánét (*Veress Zoltán erkölcsi menetiránya*. 1962. 4.) és a Szilágyi Domokosét (*Az erkölcsi felelősség lírája*. 1963. 1.). Láng Gusztáv mellett az irodalomesztétikai „front” nagy nyeresége K. Jakab Antal; *Dürrenmatt dilemmái* című tanulmánya (1963. 11.) már mutatja az oroszlan-körmöket. Ezt a Korunk-számot külön is lehetne, érdemes volna tanulmányozni, az adott korban – nálunk – ritkán jött össze egyszerre ennyi kiváló fiatal szerző emlékezetes írása; Szilágyi Domokos, K. Jakab, Láng Gusztáv és zenetudóssá növő kortársuk, László (V.) Ferenc – ő itt a bartóki útról értekezik (*A Mikrokozmosz stúdiuma közben*); és látható ebben a novemberi lapban egy Tóth László-rajz is. László Ferenc különben már többször letette zenész-írói névjegyét, a legviszhangosabbnak alighanem a *Korunk zenéje a dzsessz?* (1962. 10.) bizonyult.

A titkosszolgálatokat erősen foglalkoztatta a fiatal írók – a később Forrás-nemzedék nevet kapott költők, prózaírók, kritikusok – magatartása, gondolkodásmódja, viselkedése a szerkesztőség(ek)ben. Igyekeztek folyamatos információkat szerezni rólunk – sőt lehetőség szerint közvetlen köreinkből, korántsem sikertelenül. Az én korai megfigyeltetésem az első években annak megismerésére irányult, hogy a besúgóí jelentések (és a családról megszerzett adatok) alapján alkalmas lehetek-e a beszerzésre. De már 1961. október 28-án, a Korunknál szerkesztőségi főtitkári beosztásban dolgozó „Aczel” jelentésének (Domnița Nicolae főhadnagytól származó) függelékében ez áll: továbbra is jelentsenek a fiatal írók magatartásáról és esetleges tervezett akcióikról, Kántort pedig tanulmányozás alá veszik („este luat în studiu”). A besúgóí tájékoztatás kiváltó oka az akkor még jelentős funkciókat betöltő munkásíró, Nagy István Korunknál tett látogatása. (Gáll Ernőt kereste, de ő épp

nem volt benn a szerkesztőségben.) Nagy István felháborodottan nyilatkozott a fiatalok verseiről, főként Lászlóffy Aladár *Esti sípszójáról*. Két nap múlva pedig Erdélyi László mesélte Aczelnek (nyilván feleségétől, a szomszéd szerkesztőségben dolgozó Látó Annától hallotta), hogy Kántor átadott az Utunknak egy 30 gépelt oldal terjedelmű tanulmányt a romániai magyar líráról, és ebben szigorú kritikát mondott az utóbbi időben megjelent verskötetekről, csupán a fiatalok (Lászlóffy, Szilágyi Domokos, Jancsik Pál, Fábíán Sándor) műveit nevezve érvényes ígéretnek. Nagy István, ennek a tanulmánynak az ismeretében is, meggyőződését fejezte ki, hogy Kántor nemzedéki problémát kreál, és emögött „egészségtelen avantgardizmus” húzódik meg. Más, későbbi jelentésekből megtudható, hogy az Utunk szerkesztőségében K. L. tanulmányát legalább húsz emberrel körbeolvasatták, és az idősebbek felháborodását váltották ki az olvasottak. A szöveget az Utunk nem adta le – ez jelent meg később a Korunkban (1962 márciusában–áprilisában), amit aztán követett a súlyos pártbírálat.

Aczel és más fedőnevek mögött rejtőző személyek jelentéseiből tehát arra is fény derül, amiről a szerző korábban nem tudott – vagy azóta elfelejtett. Például hogy azzal gyanúsították, tanácsokkal látja el a kolozsvári és nagybányai fiatalabbak (a Forrás első nemzedéke után kötetekhez jutók) szervezkedését. A jelentésekben Farkas Árpád, Molnos Lajos, Pusztai János és Nagy Kálmán (a Kalevala-fordító) neve fordul elő. „Aczel” főtítkár arról is tud és jelent (1963 áprilisában), hogy Kántor szerkesztőségi kollégájával, Erdélyi Lászlóval vitatkozik a kelet-berlini Sinn und Form folyóirat megszüntetéséről és a főszerkesztő Stephan Hermlinről; K. L. szerint – így a besúgóí jelentés – „lehet, hogy szükség volt a fal felhúzására Berlin keleti és nyugati része között, de a Sinn und Form folyóirat felszámolásával új falat emeltek a szocialista irodalom és a nyugati haladó irodalom közé”. És Kántor örült, hogy miközben Hermlin elismerte hibáit, fenntartotta, hogy jövőben is hibákat fog elkövetni, különösen az új tehetségek támogatásával. Oprea Florin főhadnagy (később ezredes) megjegyzése szerint Erdélyi Lászlót nyilvántartásba vették, Kántort pedig úgy ismerik, mint nacionalista elemet. (Vagyis a Sinn und Form apropóján ugyanaz a minősítés. Lengethetnek nekik... mondom ma én.) Egy 1964. december 21-i jelentéshez kapcsolódva (ahol a baráti körről, így Lászlóffy Aladáról, Jancsik Pálról és Láng Gusztávról esik szó), egy másik belüleges százados, Crețu Ioan megjegyzi: Kántor Ludovicot előzetes dosszié szerint követik („urmărit prin dos.preliminar”); egyúttal pedig Jancsikot is kövessék, és ellenőrizték az egyetemen dolgozó Láng Gusztávot is.

Lényeges – a grafikai megjelenítés, a tördelés megújításán túlmutató – változást jelent 1964-ben az ún. kis, tájékoztató rovatok súlyának növelése a lapégészen belül. Némiképp folytatva a régi Korunk hagyományát (például: Kultúrkrónika rövid hírekben), két, illetve három hasábra tördelve élénkíti a folyóiratot a Krónika, a Téka és a Tallózás, tartalmilag is sok újat hozva. Külön sajtótörténeti tanulmány tárgya lehetne például a Krónika fejlődése, színesedése, szerepe az információk korlátok áttörésében; nemzetközi konferenciákról lehet itt hírt adni (külföldi források alapján), „nem sorsdöntő” politikai, ám jelentős kulturális, tudományos hazai eseményekről készülhetnek beszámolók. A Téka- és Krónika-írásba több külső munkatárs szállhat be (nincsenek aláírt szövegek, tehát a belső emberek mellett a külső „gyanúsak”, esetleg éppen csak megtúrtek sűrűn szerepelhetnek közléseikkel ezekben a rovatokban). A börtönből nemrég szabadult, Bukarestben (kényszer-

lakhelyen) élő Páskándi Géza egymás után érkező levelei – postai borítékban vagy vonalas, sima füzetlapokra firkantott, küldönccel eljuttatott sorai – tanúskodnak a mindkét fél számára előnyös szolgáltatásról. Egyiket így kezdi: „Lajoskám, jelentkezik ismét a Téka klasszikusa”, egy másikat pedig köszönettel, jelezve, hogy „a téka-pénzt megkaptam”; az év vége felé viszont azt írja: „A »téka« egyelőre nem esik kezem ügyébe” – amiből következtetni lehet, hogy addig küldte a rövid könyvismertetőket, folyamatosan. (Az új könyvekhez való hozzáférést segítette börtön utáni munkahelye, a „Könyvet postán” raktára. Föltehetőleg Majtényi Erik, a fővárosi író-barát segíthetett Gézának az állás megszerzésében, vagy legalábbis találkoztak időnként a bukaresti könyvraktárban; erre a kapcsolódásra következtethetünk Majtényi Korunk-beli, a postai könyvküldeményekről szóló jegyzetéből, 1964 januárjában.) A zenész László Ferenc nekem írt leveleiben nem talállok ugyan utalást kulturális-információs szolgálatunkra, a zenei tárgyú krónikák és tékák szerzőségét mégis neki tulajdonítom – az aláírt jegyzetek és nagyobb tanulmányok melléktermékeként, a folyóiratot ezzel is támogatva; ő minden vonatkozásban alapmunkatársnak számított már, onnan Nagyszébenből, elviselhető száműzetése helyéről. (Ide is kívánczok legalább rövid zárójel: az Erdélyi fiatalok egykori szerkesztőjének, a Farkas utcai református volt esperesnek, a Duna-csatornától több év után hazatért László Dezsőnek a fia – nekem első elemítől osztálytársam és jó barátom – apjával együtt, apja miatt megfigyelés alatt állott. A szerkesztőség fő besúgója, Aczel már 1961 decemberében jelenti, hogy én szerkesztői minőségemben László V. Ferencnél jártam Szebenben, és ott találkoztam az ismert nacionalista, irredenta, továbbra is püspökségre törő László Dezsővel.) Krónika-, Téka-, Találkozás-munkatárs lehetett már ekkor egy másik „börtöntöltelék”, az irodalomtörténész Dávid Gyula – ekkoriban még vízvezetékyszerelő-segéd. No meg az orosz nyelv és irodalom szakot végzett Bölöni Sándor, Nagyváradról; ő szintén a megfigyeltek, az én „ismert nacionalista” barátaim közé tartozott, még bolyais diák korából. És persze mi, belsősök ugyancsak szorgalmasan gyártottuk a rövid tájékoztatókat. (Feltételezem, hogy Balogh Edgártól származik, 1964 februárjából, az én *Írástól – emberig* című Forrás-kötetem ilyen kategóriákkal történő hivatalosítása: „A Forrás-sorozat fiatal irodalombírálonkat mutatja be, aki szerint a korszerű tudományos világnézet, a természettudományos életérzés és a művelt kifejezés egymástól elválaszthatatlan irodalmi követelmény. A kötetbe foglalt bátor kritikai elemzések hazai és világirodalmi páasztázásban mutatják be esztétikum és társadalmi erkölcs összefüggését.”)

„Szereti a világ, ha újraköltik”

Az irodalom bemutatkozási lehetőségei sem szűkülnek az 1964-es Korunkban. Francia költők (Tóth István fordításában), fiatal amerikai négerek (Szász János), spanyol költők (Jánosházy Györgynek köszönhetően), szovjet lírikusok követik egymást júniusban, szeptemberben, októberben, novemberben – és nem feltétlenül a Balogh Edgár szabta „profilhoz” igazodva, vagyis „a társadalmi haladás, a békéért és szocializmusért folyó harc általános vonatkozásai”-t tartva szem előtt a válogatásban. A megszólaltatott szovjetekről néhány szót, már csak magyar tolmácsaik miatt is. Rilszkijt Bölöni Sándor, Jevtusenkót Szegő György, Scsipacsovot Nagy Kálmán ültette át, az összeállítás élére került két Zabolokij-verset pedig Óvári Géza. Az első, az *Emberi arcok szépsége* többek közt így szól, Óvári-változatban:

*De láttam én egyszer egy pásztori kunyhót,
 Árva kalyibát – tavaszranyílót.
 Ablakán tódult tudómba az ózon,
 Hogy aki ember – belefogózzon.
 Végtelen pompa, csudás a világ!
 Van orca, mely himnusz, az égre kilát.
 S napfényes, kristály-hangjegyeit
 A magasságok énekelik.*

Óvári, azaz Páskándi Géza – merthogy a nevét még fordítások alatt sem használhatta – aligha véletlenül választotta ezt az ózont dicsőítő költeményt. Persze, nem csupán a csudás világ hiányzott neki, hanem a pénz is a megélhetéshez. Egy levélrészlet a Korunk-szerkesztőhöz, föltehetőleg 1964 tavaszán: „Nekem is vannak apró örömeim, feketekávé, estébe. A többi, a nagyobb örömök az idő tarsolyában. Lajoskám, láttam az Arghezit, tetszett, hogy hibátlanul jelent meg. A Zabolockiról se feledkezz meg. Vigyázz, Zabolocki, nem úgy ahogy én írtam a kéziratra: Zabolockinak. Tudod, bizonyos neveket, amelyeket »azelőtt« nem ismertem, elég nehezen tanulok meg. Öregszem, hiába.” Egy másik irkáról: „Azért nem küldtem újabb fordításokat, mert megijesztettél, hogy túl sok tartalékversetek van. Mindenesetre, ha tudnám, hogy rendszeresen közlited, (egyszóval: biztos »jövödelem«, bocsáss meg a szóhasználatért) küldenék azonnal. Írd meg, mit akartok?” Köszönettel nyugtázza, hogy számíthat ránk „piszkos anyagiakban”, majd megismétli: „Nagyon kérek, írd, ha van *állandó fordítani valótok*, és bocsáss meg a hányaveti stílusért, de hát... hallottál már te engem szebben is fogalmazni.” Harmadik (hányadik?) lap két oldalára, ceruzával (ez is keltezetlen): „Örvendek, hogy olyan okos »sáfár« vagy, annál is inkább, hisz megint nagyon kimerült vagyok anyagilag (ez ugyan neked nem újság!). Igyekez az a majdnem – Vasco de Gamát is beszorítani, játszd meg a »játékot« is, ha lehet.” És e levél végén: „Küldök négy (azaz 4) drb. fordítást. Igyekez *havonta* sáfarkodni amennyire erőd engedi és a versek mennek.” És ha nem is havonta, de igyekszünk az Óvári-közlésekkel: a márciusi Arghezit (*Lap szélére*) áprilisban Jebeleanu-fordítása követi (*Shakespeare-hez*) – Vaszko Popa, a román származású kitűnő szerb valamiért későbbre marad.

Eredeti versekkel, saját költőinkkel sem állunk rosszul. Még az első félévben: Fábian Sándor (január), Bartalis János (vallomása költői indulásáról, a februári számban), Kányádi Sándor (*Hosszú eső* – márciusban), Rózsa András, Tornai József és Váci Mihály (*Százhuszat verő szív*) – a szokásos magyarországi „felszabadulási ünnepen”, Horváth Imre és Székely János (májusban), majd ismét Kányádi, a *Tövísfával* (júniusban). Ritka, megbecsülendő vendég a Korunkban Székely János, és hogy éppen emlékezetes filozofikus poémájával, hatalom és vezérség, siker és kudarc, józanság és jövőtlenség kérdéseibe lélektanilag bevilágító *Dózsájának* jelentős fejezetével tisztel meg bennünket, erre büszkének kell lenni. Áthallásaira, szerencsénkre, nem figyelt fel a cenzúra, legalábbis nincs tudomásom róla.

.....Keserves,
*Mégis be kell végtére vallani,
 Hogy nem tűrhetvén már tovább a poklot,*

*Hozzákezdünk a romboláshoz és
Nem érdekelt, mit építünk helyette,
Ami – ha tán nem is merő mennyország –
De legalább enyhébb pokol legyen.*

A *Tövisfa* pedig jellegzetes Kányádi-vers, a korai jelentősek közül. Akkoriban nem kellett különösebben győzködni Sándorunkat, hogy adjon nekünk az új termésből; a természetből, otthoni (nagygalambfalvi) emlékeiből lírába emelt példázata mindenképpen méltó párja a Székely János-poémának. Bizonyításképpen a vers közepéből:

*Vágtuk, irtottuk: újrasarjadt,
s amit kivágtunk, csontkeményre
száradt, szikrázva ugrott
vissza róla a fejsze éle.
A tüze szinte olthatatlan,
virradatig-tartón parázslott;
nem láttam én még fában ennyi
önvédelmet és konokságot.*

Költőink közül a leggyakrabban azonban Lászlóffy Aladár található meg a Korunk hátsábjain. Nincs miért tagadnom, a magyarázathoz hozzátartozik a középiskola utolsó éveiből hozott, a Bolyai marianumi épületében megerősödött, kötéssé vált barátságunk. (Hogy ennek a barátságnak milyen szakaszai és milyen kanyarutai voltak – olyanok is, amelyekről mostanában szerezhetek tudomást –, arról, pontosabban a közös több mint fél évszázadunkról még mindig könyvvel tartozom Alinak, magamnak, talán az utókornak is.) 1964-ről tehát, ebben a Korunk – Lászlóffy Aladár történetben. A látható (irodalom)történetben. *Eminescu-arc* című esszéje (májusban), nyilván szerkesztői kérésre, kötelező évfordulós emlékeztést helyettesít; a szó szoros értelmében helyettesít, mert miközben – belülről fakadón – megadja a kötelező elismerést a románok legnagyobb lírikusának (Villon, Heine, Petőfi mellé állítva), önmagáról, saját költői eszményéről is vall. Így: „Lelkesedése nem szalmaláng-lelkesedés volt. A tűnődő, az utánaéző költők, a létnek nemcsak menüettjeit meghalló, de logikus kattogására is felfigyelő fajtájából való. Korának, a zsákutcába jutó pesszimista filozófiának, a barikádokra kapó marxizmusnak, a nagy tudományos felfedezéseknek minden szele megcsapta, és mindenbe belekóstolt. És mindaz, ami azóta nagy viták és rendszerezések lecsapolásai után a termékeny, szinte burjánzó XIX. századból megmaradt – ma a XX. század mérlegén sokkal egyszerűbb, világosabban áttekinthető, bírálható. De az eleven korabeli embert – annak értelmében, hogy a zsenik teljesebben élnek és égnék – az ő művészetét olvasztott és klasszikus nagysággá öntött személye pontosabban és értékesebben őrzi, mint a korról tájékoztató technika, történelem, lélektan, filozófia egésze.” (Az persze későbbi korra, korokra tartozik, hogy Lászlóffynak milyen minősítést ítélnék meg az utódok, „csupán” a nagy költők vagy a zsenik közé sorolják.)

Van még Aladárnak egy négysoros, a rovatba helyezés és a tartalomjegyzékek miatt szinte észrevehetetlen jelenléte ugyanebben a Korunk-számban. A Jegyzetekbe dugták (dugtuk?) el a szerintem valóban zseniális verset, Balogh Edgárnak a mártírhaltalt Kovács Katona Jenőre történő emlékezése és Huszár Sándor Karácsony Benőt idéző cikke

közé. Nem magyarázok tovább (verset és szerkesztői eljárást), idézem *Az elhurcoltak emlékművére* címet kapott „epitáfiumot”:

*Az értelem néha még összerándul,
ha sarkát üvegcseréppel metszik el.*

*Mert értelmetlen kínokat megszokni
még tízezeréves lét sem nevel.*

A *Visszhangok* (1964. 7.) már méltóképpen, versként kezeltetik, elől a főlaptestben (Horváth István szép lírai villanása, a *Naplemente* előtt). Tulajdonképpen a *Visszhangok* az igazi „szertartása” Lászlóffy Aladárnak, most már nem egy nemzedék, hanem a költészet egyetemes távlatait, kötelességét tudó alkotó nevében – aki az egészséget, a mindenséget akarja birtokba venni, ehhez méri (nem lebecsült) környezetét:

*Mint a csúcsok álnagyságát, taraját,
Átrepülnek engem is a vadlibák.*

*Semmibe vesz testvérem, az ember is,
Halandónak kelletén túl ő se hisz.*

*Mégis inkább itt fagyok meg, legalább
Mindenestül gyönyörködtet a világ.*

*Történelmi tél takarja az utat,
Amít ez a roppant szempont megmutat.*

És még két sor a könnyedén rímelő, zenélő kétsorosok közül:

*Lassú tánc a költészet: néhány madár
Ellejt egy töredékét s tovaszáll.*

1964 vége felé egy vitához (Mózes Huba és Deák Tamás között) szól hozzá Lászlóffy, nem titkolt költői önérettel, ezúttal azonban nem olyan magas szinten, mint amikor Eminescut értelmezte utókori szemmel – inkább dühösen (*A költő és a formák*. 1964. 11.); már-már rendreutasítóan írja: „A sok látszólagos egybeesés, a sok lehetséges magyarázat között csak éles eszű, felkészült és dialektikusan gondolkozó irodalmár tud megbízhatóan tájékozódni.” Ennek a lapszámnak azonban nem ő az igazán figyelemre méltó költőszereplője, hanem Szilágyi Domokos. A *Bartók Amerikában* című, az egész életműben az egyik legnagyobb lírai-filozofikus, vallomásos kompozícióval. A furcsa az, hogy a mű méreteit a marosvásárhelyi idősebb költőtárs, az Igaz Szó versrovatát szerkesztő Székely János nem ismerte fel; legalábbis erre következtethetünk a vershez mellékelt, a Korunk-szerkesztőt megszólító sorokból: „Kedves Lajos! Úgy látszik, Nektek sosem sikerül szűz kéziratot küldenem. No. Most is az Igaz Szótól. Ha kell Nektek, használjátok egészséggel, ha nem, próbáld átpasszolni az Utunknak.” Hát nekem eszembe sem jutott átpasszolni, és miután lényegében szövetségesre találtam Földes Lászlóban, akinek főszerkesztői meg-

nyugtatás végett kiadtuk (maga Gáll Ernő adta ki?) véleményezésre Szisz versét, és aki „kiváló alkotásnak és feltétlenül közlésre érdemesnek” minősítette azt, teljes terjedelmében, csonkítatlanul leközzöltük a novemberi lapszámunkban (igaz, apró betűvel szedve), öt oldalon. (A történet, Földes véleményezésével együtt, elolvasható *A költő életeiben*, az 1986-os első és a 2008-as második kiadásban.)

A *Bartók Amerikában* érdemi elemzése nem fér bele ebbe a szubjektív Korunk-történetbe. Az viszont igen, hogy Szilágyi Domokos és Lászlóffy Aladár összetartozását, ugyanazon irányba mutató úttörését példázza Szisz versének egy Lászlóffy-mottóval indító része:

„...s a világot bármikor újraköltöm”
(Lászlóffy Aladár)

*Szereti a világ, ha újraköltik:
hisz objektív valósággá válik az
újraköltés is –:
így lesz a világ halhatatlan.
Mit számít a Te, az Ő, az én halhatatlanságom –
egyedül küzdelmünk számít az egyetemes megmaradásért.*

De ide tartozik a Korunk 1964. 11. számának 1549. oldaláról idézhetően az (*Egy fénykép alá*) című záró rész; a szerző végül – vitathatóan? – kihagyta abból a változatból, amely az általa összeállított *Sajtóértekezletben* található (a kötetet Szisz 1972. november 25-én így dedikálta nekem: „Lajosnak küldi egy (nem népmű, csak) népszolga”. A „Lajosnak” után csillagot tett, az ajánlás végére pedig, csillaghoz illesztve, az aliasszal eljátszva, hozzáírta: „aljas: Kántor Vergiliusz”. Hát akkor Vergiliusként visszavezetem az olvasót az eredeti (Korunknak elküldött) szöveg utolsó fejezetéhez:

(*Egy fénykép alá*)

*A remény, igen, a remény
tölti meg a lélek véredényeit,
hogy túlélhesd a halál
rücskös csillagait.*

*Hova nézel: Kutakodol
egy kis testvér fény után?
Lehull a kéz és lehull a szó.
Marad a szem, a szív. A szárny.*

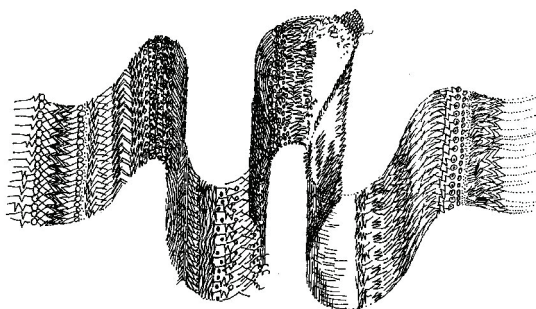
*A remény, az átömlesztett remény
és a boldog emlékezés
nem tágít céljától. S pihenésül
egy arcképet az úr árnyékára vés.*

*Sok csillagot túlélsz –
s ha hisszük, neked is hisszük el,
hogy nem azért, mert a vég közel.*

*Az étellel ekvivalens reményt
– mely mindegyikünk asztalán
jelen lehet naponta (hisz
kenyér-só magában kevés)
haszonnal esszük akkor is,*

ha meg sem köszönjük talán.

A Korunkban nyomon követhető Forrás-történetnek természetesen nem ez a lezárása; maga Szilágyi Domokos is még egy bő évtizeden át jelen van a folyóirat hasábjain – Lászlóffy Aladár pedig ugyancsak, 2009-ben bekövetkezett haláláig. Ma már mindketten a Házsongárd lakói.

KÁSI
EJZTER
2006

CSÁNYI ERZSÉBET

A domonkosi jeans

DOMONKOS ISTVÁN: A KITÖMÖTT MADÁR (1969)

Domonkos István *A kitömött madár* című regényében Szergyó (Bobi) és Skatulya Mihály vallomását halljuk, a narrátori kétszólamúság nyomán két hangra írt mű csendül fel. A beszédszervező elvek ezzel eleve nem az egyszerű, egyenes vonalú, folyamatos, egytudaú narrativitás mentén keletkeznek, hanem a kettős narrátori perspektíva, az alineáris, zilált történetmondás, az improvizatív élőbeszéd és egy zeneibb, líraibb kompozíció vonzaskörében. Az elemző megközelítés szempontjából a két egyenrangú narrátor szólamának egymáshoz való viszonyítása megkerülhetetlen, ám a műbe kódolt jelentésintenciók csupán roncsolt, rongált, elhomályosított, töredékes interpretációs alakzatokat továbbítanak, s ezek a „hibák” információt hordoznak: a világtapasztalat szövevényességét/töredékességét képezik le.

A szándékosan elbizonytalanított szenzibilitás felé terelt értelmezési lehetőségek során azonban van egy fontos fogódzó, mégpedig az, hogy a hősök mindketten művészek (író és zenész), akik egymás elmosódó hasonmásaiként szemantikai szimmetriákat és aszimmetriákat hoznak létre. Mindkét szólamra az idősíkokat összeolvasztó, szabadasszociációs komponálási mód jellemző – mindkét szólam az álmodozás/képzeldés/emlékezés művészi-tudati tevékenysége révén konstituálódik. A két figura össze is „ragasztható”, s ekkor még világosabban rajzolódnak ki az összefüggések, hisz a kétarcú főhős egyik fele most lép be az életbe (írni kezd/elveszíti szüzességét), másik fele most lép ki az életből (meghal), ám e kontrasztos szerveződés szinte láthatatlanul merül a kusza narráció ingoványába.

A farmernadrágos elbeszélő Flaker által jelölt kétarcúságát is megtestesítik két alakban: Skatulya az infantilis narrátor, a gyermeki percepció képviselője, Szergyó az intelligens elbeszélő, az értelmiségi oldal.

Skatulya saját vallomása szerint soha semmit sem volt képes befejezni, Szergyó pedig semmit sem képes elkezdni. A „nemisége zátonyán”¹ fekvő fiatal író önnön nyelvének elégtelenségével, szüzessége miatt „a belsőbe hatolásra képtelen tapintás”² terhével szembeesül, halálfélelemben, fizikai rosszulétben torkollik nála az üres papírral való viaskodás.

Domonkos bonyolult konfigurációjú szövegszervezésének egységesítő motorja ebben a regényben a „reznált léttudatból”³ fakadó „nyomozás”⁴ is, amely mindkét hősre érvé-

¹ Domonkos István: *A kitömött madár*. Forum, Újvidék, 1989. 36.

² Seregi Tamás: *A belső érzékről*. Domonkos István: *A kitömött madár*. in: Domonkos-symposion. Kijárat Kiadó, Bp., 2006. 106.

³ Thomka Beáta: *Kihátrálás a világból, nyelvből*. IN: EX Symposion, 1994/10–12. 2.

⁴ Seregi, uo.

nyes, s még a cselekmény síkján is rekonstruálható a detektívtörténet sémája a drogsem-pészet kapcsán. A két hőst ugyanakkor összeköti az egyformán heves kétségbeesés⁵, a „fé-lelem-fonál”⁶ is.

Domonkos „művészei” valami, főleg önnön esélyeik után „nyomoznak”, vallomást tesznek, beszélnek, írnak, számon kérnek, perlekednek, fecsegnek, kiindulópontokat keresnek. Minden megszólalásuk egy újabb önelemző, identitáskereső nekifutás, idillek keresése. Fabuláris összekötő szál az is, hogy a cselekményvilágban különböző idősíkokon, de ugyanazt a nőt, Lujzát szeretik, aki mindkettejüket manipulálja.

A regény első bekezdése egy kinagyított testtöredékre (egész helyett a rész látványára, a külső burokra, a felszínre) hívja fel a figyelmet (mellesleg ez a néhány fejezetkezdő mondat refrénszerűen és variálódva megismétlődik a regény közepén és a végén is): „nézd, mondjuk, a kezét, megmutathatom, bár az utolsó pillanatban is visszaránthatja, kicsúszhat tenyeremből, mint a nedves szappan vagy egy gondosan megtisztított hal.”⁷ Seregi Tamás szerint Domonkos ezzel a fejtegetéssel a higgadt, objektív narratív leírás eszközeinek elégtelenségére mutat rá: „Kezdetjük a testtel, mondja mintegy az elbeszélő, kezdetjük egy leírással, ám nem kell sokáig várni, hogy ennek hiábavalóságára fény derüljön... Mert a tulajdonképpeni érdeke mindvégig e testen való túllépés”.⁸ A hős a belsőt, a lélek titkait, az emberi viszonyokat, az illanékony én-t, tulajdonképpen „a mű, a művészet problémáját” kívánja megragadni, azonban a „nyomozás” során képtelen eljutni a felszíntől a mélyig.⁹ Seregi Tamás a külső elégtelenségének és a belső elérhetetlenségének tünetét és szembenállását konstatálja, az érzékelés és a képzelgés pillanatait elemzi, s jut el a kiszorulás, a társadalmon/hazán/otthonon/nyelven/önmagán kívülre kerülés végső gondolatáig.

Mindkét hős kétségbeesetten küzd saját identitásának megteremtéséért, a „belülre kerülés” lehetőségéért (Skatulya a létfeltételekért, Szergyó a szerelemért/irodalomért), de vergődésük kudarccal végződik: Skatulyát lelövik, Szergyó szerelme egy évi börtön után valaki mástól terhes. „Az ember (mint örök kisebbség) alapmitosza”¹⁰, a peremlétszituáció, a vesztes-helyzet, a világból való kihátrálás, kitántorgás, kimúlás modelljét hordozza *A kitömött madár* is a maga módján, akárcsak a „világköltemény”¹¹, a *Kormányel-törésben*. A regény különös perspektíva-tágítással a muzsikuskigány szociális kivetettsé-gével rímelteti az értelmiségi-művészi egzisztenciális kivetettség-élményt.¹² A műben megjelenik a farmernadrágos próza konfliktusképletére¹³ jellemző kitérő viszony mindkét

⁵ Vö. Orcsik Roland: Selyem, versolajos vízben. (Domonkos István: *YU-HU-Rap*). IN: Bárka 2009. 3.

⁶ Thomka Beáta: Narráció és reflexió. Forum, Újvidék, 1980. 88.

⁷ Domonkos, i.m. 7.

⁸ Seregi, i.m. 105.

⁹ Vö. Seregi, i.m. 106.

¹⁰ Tózsér Árpád: Vers a kihelyezett centrumban. IN: Domonkos-symposion. Kijarat Kiadó, Bp., 2006. 95.

¹¹ Balassa Péter: A menekült király, avagy a polgárháború előérzete. IN: EX Symposion, 1994/10–12. 3.

¹² Thomka Beáta: Narráció és reflexió. Forum, Újvidék, 1980. 86.

¹³ Flaker, Aleksandar: Proza u trapericama. SNL, Zagreb, 1983. 50.

fajtája: a térbeli kitérés (Vajdaság–Adria, emigráció) és a szociális kitérés (faluszéle, cigánytelep, adriai csempészbanda, zenész bohémek) is.

A szövegszervezés kihagyásos, enigmatikus technikája folytán sokszor nem tudni, ill. nehezen bogozható ki, hogy ki beszél, kihez köthető a dialógus. Károlyi Csaba szerint Domonkos prózai műveiben „a világ egyre kuszább, szinte már átláthatatlanul szövevényes voltát érzékelő és valahogy érzékeltetni próbáló történetmondás”¹⁴ válik nyomatékosává. Ő is rámutat a test szerepére, arra, hogy a születés-szerelm-halál meztelensége mennyire alapélménye ennek a világnak. „Kezdetől fogva jelen van egy furcsa, sokszor túlzottan is frivol, helyenként túl erősen, már-már zavaróan naturalisztikus látásmód... A meztelenség, a testiség, az emberi test biológiai megnyilvánulásai, mondhatnánk: az ember »állati« mivolta fontos témaként szerepel... Ugyanakkor minden, ami testi,...arra szolgál, hogy erőteljes ábrázoláson keresztül végső soron mindig arról legyen szó, ami nem testi. A meztelenség fogalma érintkezik a civilizáción kívüli, pontosabban a civilizáció alatti/fölötti, a civilizációról – az általános emberi elbeszélése érdekében – leválasztott ember ábrázolásával. Tehát ez a meztelenség a születés és a halál, az ember természetéhez tartozásának meztelensége.”¹⁵ Domonkos rezignált/groteszk írói világnézetében a természettel való egybeolvadás panteisztikus vágya lobog, s ebben a természetközelségben jelen van a halálközelség állapota is.

Domonkos alapélménye, a nyelv és a költészet elvesztése¹⁶, a nyelvi megnyilatkozástól, a verstől való irtózás, a nyelv kritikája, a nyelvvel szembeni radikális bizalmatlanság¹⁷. Bori Imre szerint Domonkos „művészregényt írt, főhőse egy burkából kitörni nem tudó művészlélek, aki válságai között vergődve hasonlít meg. Egy a Vajdaságból a tengerpartra vetődött zenész tudatállapotának rajzában az író az otthoni világ visszahúzó erejét ábrázolja...”¹⁸ Nemcsak Skatulya Mihály viseli azonban a műben a művészlét terheit, hanem még inkább a permanens alkotói válságát élő Szergyó, akinek vívódásai metanarratív vonulattá állnak össze a műben. Oldalakon át taglalja az írásra való készülődés állapotát, a „költészet sziszüphoszi ősprblémáját”¹⁹, valóságos alkotáslélektani tünetegyüttest ír körül: „valahányszor írni kezdtem, a való világ elviselhetetlenül leszűkült számodra, mintha a koncentráció, melyet az írás megkövetelt, szemellenző lett volna, a szemedbe csúszott váratlanul, fuldokolni kezdtem, s egyszerre ezer dolog kezdett csalogatni a közvetlen környezetből, melyekre talán sohasem figyeltél volna fel, ha nem veszel tollat a kezvedbe, s így a papír órákon át üresen feküdt előtted, napokon és heteken át, ha viszont egy külső inger csábításának engedve egy hirtelen mozdulattal magad elé dobtad a tollat az asztalra, egyszerre nevetnének támadt a valóság ugyanazon csonkjai miatt, melyek még alig egy pillanattal előbb csábítottak, és arra kényszerítettek, hogy a tollat letegyed, melyek tehát csakis akkor jelentettek valamit neked, ha a toll a kezvedben volt, ha ezáltal a testedben hömpölygő illúzió sodrába juttattad őket; a valót mindig is túl mélyen akartad megragad-

¹⁴ Károlyi Csaba: Meztelen történetek. IN: Domonkos-symposion. Kijárat Kiadó, Bp., 2006. 119.

¹⁵ Károlyi, i.m. 118. IN: Domonkos-symposion. Kijárat Kiadó, Bp., 2006. 106.

¹⁶ Vö. Utasi Csaba: Kormányeltörésben. IN: Tíz év után. Forum, Újvidék, 1974. 125.

¹⁷ Mikola Gyöngyi: Domonkos István hallgatása közben. IN: Domonkos-symposion. Kijárat Kiadó, Bp., 2006. 177.

¹⁸ Bori Imre: A jugoszláviai magyar irodalom története. Forum, Újvidék, 2007. 206.

¹⁹ Vö. Bosnyák István: A Rátkától az Áthúzott versekig. In: Szóakció II. Forum, Újvidék, 1982.

ni, ott, ahol egyetlen vastag gyökérben végződik, s legtöbbször még e végső gyökéren is túlmentél a tér és idő, a formák alá, a tartalmatlanságba, önmagad alá, egy totális elkese-
redésbe, rajongásod intenzitása sokszor addig fokozódott, míg hirtelen minden jelentékte-
lenné nem vált számodra, s olyankor csakugyan nem tudtad, hogy az írástól való menekü-
léssel a lustaságod szolgálod-e, vagy a rajtad kívül és benned végbemenő érési folyama-
toknak engedelmessédsz, melyek nem tűrnek ellenőrzést maguk felett; a valóság hulladé-
kait úgy nyelte el valód, mint a tenger a mindenünnen beleömlő szennyet, új minőségbe
semmisítve valamennyit; feneketlennek érezted magad, kontúrok nélkülinek, ott ültél a
papír előtt, azonban továbbra is kitértél, állhatatosan néha vonalat húztál rá, néha kört
rajzoltál, aprót a sarkába, néha szervezeted működésének rendellenességeire figyeltél, az-
tán szíved utolsó dobant, és nem hallottad tovább tompa ütéseit mellkasodban...”²⁰

Szergyó még azt is áthúzza, amit leír, rossznak találja, de legtöbbször egyszerűen elil-
lannak a szavak: „rendszerint abban a pillanatban, ahogy a papírhoz érintetted kezéd,
a két szó, mely oly tisztán csengett bensődben, nyomtalanul eltűnt a feltörő gondolat-
csonkok kavargásában...a váratlanul közbejött halálfélelem...”²¹

Fontos észrevenni, hogy míg Tolnai és Végel narrátora a *Rovarházban* és a *Makróban*
a naplóíró szituációjába helyezkedik, a múlt/félmúlt eseményeit kívánja rögzíteni a papí-
ron, addig Domonkos írófigurája a jelen pillanattal néz farkasszemmel, a szó és a jelenvaló
dolgok/pillanatnyi empiria közti birkózást figyeli, a nyelv és a valóság kerül mérlegre, vég-
ső soron a fikció és a referenciális világ mérkőznek meg az elbeszélő tudatában és testében
(lásd: testi reakciók, fuldoklás, szívdobogás, vértolulás, fülszűrés). Ugyanakkor ugyan-
csak érdekes a narrátor felháborodása ama paradoxon kapcsán, hogy a valóság dolgai
csak akkor értékelődnek fel számára, csak akkor jelennek meg jelentőségteljesen a szeme
előtt, amikor le akarja írni őket – ezáltal tulajdonképpen az írói munka mint hamisítás,
mint torzító művelet lepleződik le. Ezért olyan radikális a regény végén a következtetés:
„a könyvtárak elé fegyveres őrköt kellene állítani, hogy csak a bénákat, a lelki beteget,
a nyomorultakat engedjék be, a könyvterjesztőket az Interpollal kellene köröztetni, mint a
kábitószerek terjesztőit...a sperma végképp a költők agyára fog húzódni”.²² Utasi Csaba
idézi Domonkos elméletét, miszerint az írás az élet vérszegény repríze: „Az, hogy kétszer
élsz (ezek szerint a vers második életed), már vigasz, káros ábrándozás, az agy onániája,
mint a szerelmi költészet.”²³

Míg Domonkos íróhősének célja az írással az, hogy megfeszített koncentráció és rosz-
szullét árán is, de eljusson a való „egyetlen vastag gyökeréig”, addig Tolnai főhőse nyíltan
bevallja a fiktív mese iránti vágyát: „most, hogy a naptáramban a tegnapi napra (augusz-
tus 4.) eső üres rész kitöltésével bajlódom kedvet kaptam a rovarházban tett látogatásom
leírásában eltérni a megtörténetektől és úgy folytatni tovább mintha valóban fenn marad-
tam volna”²⁴.

²⁰ Domonkos, i.m. 63.

²¹ Domonkos, i.m. 64.

²² Domonkos, i.m. 202.

²³ Vö. Utasi Csaba: A dadogó kiáltás költői hatalma; *Kormányeltörésben*. In: Tíz év után. Symposion könyvek 40. Forum, Újvidék, 1974.

²⁴ Tolnai Ottó: *Rovarház*. Forum, Újvidék, é.n. 143.

A *kitömött madár* önreflexiók szövegeiben magának az író regénynek is tükrözik, a cselekményt görgetve egyúttal a szöveg értelmezési stratégiájának támpontkészlete.

Míkola Gyöngyi szerint Domonkos nyelvvel kapcsolatos problémája részben etikai, részben ismeretelméleti.

Az etikai aspektus Domonkos kétnyelvű/többynyelvű közegéből fakad; a nyelvi bizonytalanság/létebizonytalanság, az összetett nyelvtapasztalat/léttapasztalat okozza ezt az ambivalenciát. A regényben megjelenő idegen (szerbhorvát, német, olasz, francia) szavak valóban ezt a létvonatkozást, idegen kulturális modellek ütközését hangsúlyozzák. Ugyanakkor ez a nyelvi tarkaság Domonkos számára nem a veszteséget jelenti. „Ekkoriban a szabadság olyan abszolútuma lebegett előtte, miszerint »fajt, nemzet, nyelvet, országot« tettség szerint kellene választani, s »költőző, nemzetközi, vad szárnyasnak« lenni. Ennek az életmódnak az eszmei vonatkozásai pedig: »Vizes szappannak képzelem magam, amely minduntalan kicsúszik az emberek kezéből, ha megszorítják.«”²⁵ Domonkos a korabeli recepció a „tág horizontok költőjeként” ünnepli szemben a „szegényes, egysíkú, a templomtoronyig vagy esetleg a tartomány mezsgyéjéig, a legjobb esetben pedig a haza határvonaláig terjedő életszemlélet és életérzés”²⁶ töpörödött poétáival.

Az ismeretelméleti aspektus viszont az irodalomról szóló irodalom szövegvonulatait teremti meg. „Domonkos nyelvkritikai attitűdjének másik összetevője inkább ismeretelméleti probléma... Képtelenek vagyunk a spontaneitásra, képtelenek arra, hogy ténylegesen azt mondjuk, amit az adott pillanatban gondolunk. Mire kimondjuk, már mást gondolunk.”²⁷ Domonkosnak a spontaneitásra és a pillanat megragadására vonatkozó igénye tökéletesen beleilleszkedik a jeans-próza stílusvilágába. Ebbe a második kategóriába, az ismeretelméleti problémavilágba vezetett be bennünket a regényből vett hosszabb fenti idézet, s hasonló szövegegyeségek hálózják be Szergyó szövegeit másutt is. Az ismeretelméleti aspektus vonatkozásai azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy az író (Szergyó) teste mint valóságra rezonáló hangszertest/mindent elnyelő tenger jelenik meg. A test problémája mint a regény kiindulópontja mélységesen kapcsolódik a nyelv és a művészet elvesztésének problémájához. A kontúrjait vesztett „testben hömpölygő illúziók”, a rajongás „totális elkeseledésbe” fordul, az író a gyökér, a vágyott mélység helyett csupán feneketlenséget érez, forma helyett formátlanságot kap.

A gyöngye költő a történet végén mégsem hagyja magát rábeszélteni arra, hogy beálljon a csempészek közé, inkább visszamegy „oda” (haza?), és a verseiből akar megélni. A másik szál szintén az „el innen” felszippantó élményében varródik el, Skatulya Mihály halál előtti áriája, keserű balladája²⁸ kitérít a zene-hang-zöreje jeanses diszsonanciáját.

A mű szintaktikai/tipográfiai formavilága a ziláltság, a hézagosság, a befejezetlenség eszközeire épít. A központosítás sajátos: csupán a vessző, a pontosvessző és a kérdőjel segíti az értelmezést, a mondatok kisbetűvel kezdődnek, pont nincs sehol. Skatulya kérdőmondatként, bántó zörejként, diszsonáns hangként határozza meg magát, akinek beszédmódja a regényszöveg stílusában tükröződik: „soha semmit sem voltam képes befejezni... én úgy

²⁵ Csányi Erzsébet: Domonkos-tükör. Domonkos István költészetének kritikai megközelítései. IN: EX Symposium, 1994/10–12. 21.

²⁶ Vö. Bosnyák István: A Rátkától az Áthúzott versekig. In: Szóakció II. Forum, Újvidék, 1982.

²⁷ Míkola, i.m. 176.

²⁸ Thomka Beáta: Kihátrálás a világból, nyelvből. IN: EX Symposium, 1994/10–12. 2.

is beszélek, mint ahogy élek, szaggatottan, kihagyásokkal, mindig újabbnál újabb dologba fogva”.²⁹

Thomka Beáta a *Rovarházat* és *A kitömött madarat* együtt vizsgálja, mert szerinte ezekben a regényekben a forma szemantikailag kitüntetett szerephez jutott, végre egyértelművé vált, hogy autentikus regényvilág nem születhet újrateremtett regényforma, radikálisan új formatudat nélkül. Domonkost és Tolnait e felismerések rokon eljárás módok felé terelik.

Mindkét mű a kontinuitás alapvető hiányát érezteti, eltörli a linearitást a tér- és időkezelés, valamint a logika szempontjából. „A kontinuitás hiánya az egyik olyan formai elem, amely egyfelől a kompozíció szintjén érvényesül, másfelől pedig ezen túllépve a mondánivalót, az alapérzést formával is nyomatékosító mozzanatként szerepel. A két regény közös létélménye a folyamatosság megszakadása, a történeti és az egyéni létezés diszkontinuitása, a folyamatosság által létrejövő értékek kiveszése.”³⁰ Thomka szerint *A kitömött madárban* Domonkos egy építő/lebontó eljárást alkalmaz, asszociációkat hullámoztat: a létrehozott értékeket, felmutatott eszményeket, motívumokat, szervesülő részeket, folyamatos történeti részeket rögtön lebontja, visszavonja, relativizálja, kisiklatja, megtöri. Így tud elkerülni, romossá tenni bizonyos idejétmúlt, közhelyes, parabolisztikus konstrukciókat (pl. az adottságok és eszmények kontrasztját).

Ugyanakkor a folyamatos előrehaladás helyett kialakul az ingázás poétikája a mű szembeállított pólusai között. „A kettősséget a regény minden rétegével szuggerálja: nyelvi és képi szinten, az értékek és az eszmék szintjén, továbbá a belső és külső nézőpontok, grammatikai személyek cserélgetésével.”³¹

A folyamatos időmúlást felcserélik a kinagyított pillanatok, összezavart idősíkok, retrospektív vetítés, valamint a redukció. „Az emberi megtapasztalás töredékessé válása prózai vetületben szétforgácsolt, lényegtelenésekre redukált észleleteket eredményez.”³²

A beat-irodalom nyelvi-kulturális ellentétezésre épülő menekülés-toposza különleges metamorfózison esik át a Domonkos-regényben. A nyugati beatnikék szédült száguldozása helyett a mozgásvonalakat itt a kenyérkereseti kényszer határozza meg a Vajdaság–Adria közti reláción, majd képzeletben az Adria–Nyugat-Európa viszonylatban. Az utazás-toposz a lázadás helyett az ingalét „sehonnaiságának”³³ jelentésköréhez tapad. Egyrészt tehát regionális szemantikai töltetet, elsősorban szociális vonzatot nyer. Másrészt Domonkos hőseinek minden becsvágya a művészlét, írólet elérése, ami Salingernél, Kerouacnál is felbukkan, de nem ilyen kiélezetten: Szergyó szinte ontológiai vajúdásai, Skatulya kétségbeesett epekedése („ott kinn nem leszek muzsikusz cigány, ott kinn művész úr leszek”³⁴) egész lényüket meghatározza.

Más különbségek is vannak. Ellentétben a jeans-próza tipikus hőseivel, akik magatartásuk kiváltó okait nem konkrét társadalmi-szociális determinánsokhoz kötik, hanem egy

²⁹ Domonkos, i.m. 179.

³⁰ Thomka Beáta: Narráció és reflexió. Forum, Újvidék, 1980. 85.

³¹ Thomka, uo. 86.

³² Thomka, i.m. 89.

³³ Juhász Erzsébet: Skatulya Mihály (posztumusz) levele a szerzőhöz. A hiszékenységről. IN: EX Symposium, 1994/10–12. 129.

³⁴ Domonkos, i.m. 186.

nagyvonalúbb szabadságkereséshez, itt nyomatékosan megjelenik a szökési kényszer oka: a vajdasági „doh-, penész-, húgyszagú”³⁵ cigányputri a vele járó sanszokkal. Juhász Erzsébet szerint „menekülni annyi, mint kapkodva mindig másba és másba belekezdeni.”³⁶ A menekülő nem képes figyelni, mert „a figyelem testi-lelki-szellemi erőnlét kérdése. A menekülő ezzel nem rendelkezhet, mert a menekülés ösztöne minden erőnlétét magába szippantja.”³⁷

Skatulya és Szergyó sorsa is a világba vetettségnek azt a jeans-prózára jellemző állapotát villantja fel, amely nem a hagyományos-konfliktusos összeütközést érleli ki, hanem a kitérő változatot: kilépést-kimenekülést először az adriai szigetlét (a cselekmény helyszíne a Vörös Sziget), a buroklét felé, majd Skatulya esetében a halál, az író fiatalember esetében pedig egy homályban maradó otthoni világ felé.

A *kitömött madárban* nemcsak az infantilis és az intellektuális narrátor jelenik meg, hanem a brutális is. Aleksandar Flaker a fekete, sötét, destruktív világképet sugárzó fiatalok dühös magatartását, az idillek sárba tiprását, a csúnya esztétikáját hangoztató szubkulturális törekvéseket, a csúnya női test leírásait, a démoni-bűnös erotikus jeleneteket, a szexről való cinikus narratívákat sorolja ide.³⁸ Tipikus tünet az öregeknek mint viszolygató csúfságnak a megjelenítése. Ennek felfokozott, groteszk és morbid kivetülése az öregasszonyokkal folytatott szerelmi aktus elbeszélése. Érdekes mód Domonkos és Tolnai regényében is megjelenik ez a motívum.

Tolnai narrátora az állatkerti rovarházban keveredik ilyen élménybe: „van aki lefekvés előtt issza a kávé, mondta miféle lefekvés előtt kérdeztem dühösen magamban nem képzelem talán ez az öregasszony hogy lefekszem vele vagy igaz miért ne gondolná hiszen én kezdtem el simogatni a fenekét most meg amikor végre úgy látszik begerjed nyavalyáskodom... hajszálon múlt minden nincs kizárva isteni fánkot verhettem volna az öregasszonyból gumibotom közepén mindjobban éreztem a vékony hideg acélrudat abban a pillanatban úgy éreztem hogy még az elefántot is megtermékenyíteném”³⁹

Domonkosnál a brutális narrátor diszkurzusa a részeg „mamával” való találkozás alkalmával teljesezik ki. A húszéves Szergyó emberi/alkotói válsága szüzességéhez kötődik, attól fél, örökre saját „képelete rabja marad”, „szemlélője önmagának”⁴⁰. A szüzesség elvesztésének kudarcba fulladó jelene játszódik le a csöpörgő esőben, a padon, a megvert, sebekből vérző hős és a részeg, rekedt hangú, csukló, ijesztően vastag combú nő között. „egy pillanatra hátat fordítottál a nőnek, és a szíjad alatt a nadrágodba nyúltál, a szőrszálak, mint az indák, behálózták hímvessződ, úgyhogy mikor hirtelen dagadni kezdett, erős fájdalom kerített hatalmába, melytől könnybe lábadt a szemed, úgy érezted, mintha millió apró tű szűrődött volna beléje, a fejbe, a kopoltyúként szétálló gallér alá, megmarkoltad, és lassan kiszabadítottad a szőrszálak közül, szinte ijesztően kemény lett egyszerre, nagyon is jó ismerősök voltak ti ketten, gyakran nézegetted, mint egy tárgyat, mely mintha nem is hozzád tartozott volna, ágaskodása máskor is csodálatba ejtett már, az erek hálózata-

³⁵ Juhász, i.m. 129.

³⁶ Juhász, i.m. 128.

³⁷ Juhász, uo.

³⁸ Flaker, Aleksandar: Proza u trapericama. SNL, Zagreb, 1983. 72–82.

³⁹ Tolnai Ottó: Rovarház. Forum, Újvidék, é.n. 141–143.

⁴⁰ Domonkos, i.m. 155., 156.

ta rajta, a nagyra tágult nyílás a makkon, néha egyes halfajtákra emlékeztetett, néha kígyóra, néha göcsörtös botra, gyökérre, néha a hangját vélted hallani, mozgott a tenyereden, és mozgását nem tudtad ellenőrizni, tapogattad, szorongattad; mintha nem is a testedhez tartozott volna, oly idegenül félelmetesen hatott a lábaid között, tisztelettel szemlélted, óvatosan bántál vele, mint egy kínai vázával, színe máról holnapra változott a feketétől a sárgásfehéren és halványpirosan át a sötétvörösre, közelebb húzódtál a nőhöz, és egy suta mozdulattal átfogva derekát, megkísérelted a padra fektetni...a szemed behunyva az önkívület határán feküdtél rajta, egyik kezéddel a mellét szorongattad, mely úgy bugygyant elő a melltartóból, mint a páragomolyag az edényből, a tűzhelyen, amikor a fődöt felemelik.”⁴¹

Domonkos költői szemléletformáinak alakulása a vers/művészet fetiszálásán, majd defetiszálásán keresztül, a transzcendencia elvesztésével jut el az út, a kaland mint létforma megelégségig. Végel László szerint Domonkost a szemlélődés kaotikus világából az út, a csavargás, a kaland mint létforma vezeti ki a hétköznapokba. „A kalandor a jelenben kénytelen ugrásait lokalizálni: a hétköznapok kötéláncosává válik... Domonkos költészete sajátos módon harcot vív magával a valósággal, de a fantáziával is. E felismerés birtokában egészen pontosan körülírhatjuk a kaland lényegét: Domonkos verse negatívan viszonyul két alapvető pólusához – a valósághoz és az imaginációhoz.”⁴² Természetesen vonatkozatható ugyanez prózavilágára is. A humor, a játékosság menti meg ezt a szemléletet a harsány tragikum színeitől, a groteszk kacaj felé tereli a végkicsengést.

Bosnyák István⁴³ jelzi, hogy Domonkos művei annak idején a régi és új művészetfelfogás megütközését váltották ki a jugoszláviai magyar irodalomban; a róla írt soroknak eleve vitajellegük volt.

Domonkos István *A kitömött madárban* felvonultatja a farmernadrágos prózamodell mindahány fontos toposzát, konfliktusképletét, narrátortípusát, formaelvét, poétikai kérdését és nyelvfilozófiai kételyét, de úgy, hogy az a vajdasági magyar ember világának máig érvényes és égető kérdéseként csendül fel.

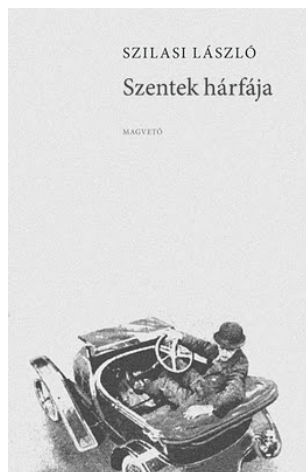
⁴¹ Domonkos, i.m. 155–156.

⁴² Vö. Végel László: A metafizikától a bele nem egyezés eposzáig. In: A vers kihívása. Symposium könyvek 44. Forum, Újvidék, 1975.

⁴³ Vö. Bosnyák István: A Rátkától az *Áthúzott versek*ig. In: Szóakció II. Forum, Újvidék, 1982.

„Több dolgok vannak földön és egen...”

SZILASI LÁSZLÓ: SZENTEK HÁRFÁJA

**Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2010
318 oldal, 2990 Ft**

Szilasi László regényének a fő témája, ahogy azt a fülszöveg is elárulja, egy haláleset: „a múlt század húszas éveiben kezdődő történet meséli egy korabeli gyilkosság hátterét, indítékát akarják felderíteni: miért ölte meg a haragosi Nagytemplomban Omaszta Mátyás módos gazdát Grynaeus Tamás diák, hová tűnt a helyszínről a holttest és az elkövető, és hogyan változtatta meg egy közösség életét ez a bűneset.” A bűnügy áll a középpontban, miközben azért nem tűnik véletlennek, hogy már a belső fülön részletekbe menő információkat kapunk róla – ez azt „sugallja”, hogy nem feltétlenül maga a gyilkosság lesz a legfontosabb itt, vagy, talán árnyaltabb a megfogalmazás így, nemcsak a gyilkosság lesz a fontos, hanem az lehet akár amolyan origó, kiindulópont egyéb szálak kibontásához. Többen is kutatni kezdenek az ügyben, az ő gondolataikat olvashatjuk az egyes fejezetekben. Mindegyiküket foglalkoztatják a templomban történtek, ám – amellet, hogy, kortárs irodalomról lévén szó, „természetesen” más és más eredményre jutnak, és nem akar összeállni a kép hézagmentesen – ugyanilyen fontos lesz az ő sorsuk, és perspektívájuk is, hiszen mindent csak magunkon átszűrve tudunk értelmezni és elmesélni, vagy ahogy a könyv egyik narrátora fogalmaz: „Ami téged, személyesen téged érdekel benne [ti. egy adott történetben], azt kell előásnod, azt kell megcsinálnod; mást úgyse tudsz.” (243.)

Négy különböző nézőpont jut érvényre a *Szentek hárfájában*. Az első Makovicza Bálint főgimnáziumi pedellusé. Az övé a legközelebbi perspektíva, hiszen nem pusztán Haragos város lakója, de a karácsonyi gyilkosság (manapság mintha szinte mindenki a karácsonyról szeretne írni valamilyen szempontból Grecsótól kezdve Kemény Istvánon és Darvasi Lászlón át Szilasiig...) szereplőit is mind ismeri, sőt, jelen van a lövéssorozat leadásakor, mindent lát – az ő nézőpontjából lehetne tehát a leghitelesebb a história. Amit az első fejezetben mond, azt még el is fogadjuk, amit az utolsóban, mert ennek is ő a narrátora, azt már fenntartásokkal kezeljük. Hogy mi az oka ennek? Az, hogy, amint arról mások beszámolnak a regényben, Makovicza alkoholista lesz, és viselkedése zavarttá válik, személyisége eltorzul a templombeli eseményeket követően (és talán hatására), melyeket az ötödik fejezetben már csak jóval a történések után, tehát már ebben a módosult tudatállapotában mesél el. Mitikus, valóságfeletti históriája olyan világba kalauzol el minket, amely az emberi értelem, a ráció felett áll, mert – szerinte – „Van. Lé-

tezik. Lehetséges (...) olyan veszély, melyre hatalmunk, a mi hatalmunk ne lenne felkészülve rég” (296.), hogy tehát akadnak dolgok, amelyeket elménkkel képtelenek vagyunk fogni, attól viszont még léteznek.

A második fejezet (*Dalmand és Palandor, 1928*) Ladik István rendőr főhadnagy elbeszélése. Ladik személyében egy totálisan elvtelen, a hatalmat mindenkoron kiszolgáló, ahhoz hozzásimuló embert ismerhetünk meg – akiből szövevényes úton mégiscsak hős lesz a városban halála után. Ő, unalmában, Dalmand és Palandor után nyomoz, akik 1928-ban érkeznek Nyugatról ide, kutatni az Omaszta-gyilkosság ügyében. A harmadik fejezetben (*Ladik és Béres, 1954–1956*) külső nézőpontból olvashatunk róla. Megtudjuk, hogy hamar árvaságra jutott, igen korán beszervezték, és hírszerző lett. Zala megyéből érkezett ide, így egészen másként nézi Haragost, mint a „benszüllött” Makovicza: egészen konkrétan gyűlöli, lenézve lakóit. A harmadik egység mintha egy hivatali irat lenne: kihúzott sorok is szerepelnek a fogalmazványban – így többek közt azt is láthatjuk, mit gondol valójában a sorok fiktív szerzője, mi történt igazából (a regény fikciója szerint, természetesen), illetve mi a letisztázott, ha úgy tetszik: hivatalos verzió. Ladik egy katonai akciója kapcsán azt állítja például a 129. oldalon a fogalmazó, hogy „harc nélkül visszaszerezték elesett társaik Bergmann-géppisztolyait és egyéb személyes tárgyait”, míg a kihúzott részen ez szerepel: „~~az ellenséges alakulat katonáit foglyul ejtették, megkínózták, majd valamennyiüket kivégezték~~”. Arra is van azonban egy árulkodó jel, hogy ennek a fejezetnek a meg nem nevezett elbeszélője olvashatta Ladik feljegyzéseit (tehát a könyv 2. részét), hiszen egy helyen majdnem szó szerint megismétli a rendőr főhadnagy mondatait: „~~ha egyszer nem élt, nem született, meg se halt, még csak meg se szállt ebben a városban, még a környékén se soha senki, akit ismerni lenne érdemes~~”, hangzik el a 156. oldalon, lásd ennek eredeti verzióját Ladiknál, a 42. oldalon: „Nem él, nem született, meg se halt, még csak meg se szállt ebben a rohadt városban soha senki, akit ismerni lenne érdemes”. Ladik mellett egy másik fontos személy is szerepel a harmadik részben, mégpedig Béres Dávid. Míg előbbi a cinizmus, a megalkuvás megtestesítője, utóbbi – bár elefántcsonttoronyban élő értelmiségi, aki a forradalmi események közben is inkább a könyveit bújja – jóval szimpatikusabb az olvasónak, „~~ideológiailag kiszámíthatatlan~~” (157.).

A leginkább személyes hangvétellel a negyedik, *Kanetti és Omaszta, 1989* című egység bír. Kanetti 25 éves 1989-ben, így tehát éppen annyi, mint a könyv szerzője a rendszerváltás évében – persze ezen a vonalon nem érdemes tovább nyomozni, hiszen ha rá is akadhatnánk az író és a hőse közötti hasonlóságokra, szépirodalmi műről lévén szó, nem mennénk azzal különösképp semmire. Kanetti egyetemi tanársegédnek készül, éppen Olaszországból tér haza, és még egy nyara van – úgy tervezi legalábbis – Haragoston, amelyet, akár Ladik, gyűlöl. Eredetileg a helyi '56-os eseményekről készül írni, de egyre kevésbé érdekli a téma, annál inkább foglalkoztatni kezdi viszont az Omaszta-gyilkosság. Amikor egy irodalomtörténész prózát ír, tartani lehet attól, hogy a tudós lenyomja benne a művészt – nos, Szilasi könyvében ez a fejezet az, ami a legtöbb bölcséleti fejtegetést tartalmazza, de egyáltalán nem fárasztó, erőltetett, doktriner módon; a szerző egyetlen pillanatra sem keveri össze a két szerepet. A cinikus, örökké háborgó, káromkodó Ladik is emlékezetes karakter, de Kanetti még inkább, ahogy önkínzó, önkritikus módon vall magáról, fiatalsága elvesztéséről, végleges elmúlásáról, számot vetve mind-

azzal, amit eddig elért, másokkal szemben is olykor egészen kegyetlenül, szarkasztikusan fogalmazva.

Krimi, történelmi és helytörténeti regény is a *Szentelek hárfája*. A helyszín Haragos – ha akarjuk, könnyen beazonosítható, hogy Békéscsabáról van szó, akár Grecsó *Tánciskolájában*, ahol is Tótváros néven fut a megyeszékhely. Persze megint csak nem feltétlenül nyerünk sokat, ha azonosítjuk egy létező várossal a regényben teremtettet – ráadásul nem világos, hogy a szövegben felsorakoztatott helytörténeti citátumok közül mennyi a valós és mennyi a fiktív. Attól függetlenül azonban, hogy milyen arányban vannak jelen a kitalált és a létező dokumentumok, kijelenthető, a végeredményből látható, hogy Szilasi nagy kutatómunkát végzett, amikor nekikészült a regénynek – igaz, ez önmagában megint csak nem erény (vagy hátrány), hiszen ettől még nem lesz jobb (vagy rosszabb) egy könyv. Szerepel itt többek közt az angol–búr háborúban részt vett magyar önkéntesek – valóban létező – memoárjaira való hivatkozás (126.), hosszabb átvétel a Központi Offenzív Alosztály (KOFFA) Sajtó, propaganda és szabotázs (SPS) alcsoportjától (127.), lajstrom a „hősi” halott Ladik megmaradt tárgyairól (144–147.), vázlatos melléklet „Az árpádharagosi evangélikus Nagytemplom stílusának értelmezéséhez” (208–211.), cédulák, jegyzetek Juraj Tranovskyról és énekeskönyvről (216–217.), valamint több idegen nyelvű (köztük szlovák és latin) betét.

Jómagam nem vállalkozom a dokumentumok létezésének ellenőrzésére, nem érzem azokat különösen fontosnak a regény irodalmi értékeinek megítélése szempontjából. Annak mondhatok azonban, hogy úgy tűnik, Szilasi ezek tekintetében is ugyanúgy keveri a valóságot a fiktívvel, ahogy a szereplői és a helységnevéadás tekintetében. A Kehrheimként emlegetett családról könnyen beugorhat – legalábbis a Békés megyeieknek, mint nekem, gyomainak is – a megye jó részét sokáig birtokló Harruckern- és Wenckheim-família, a kettő nevéből lett összekombinálva a Kehrheim. Beugorhat, de – ismét csak hangsúlyozom – attól még a könyv történései a fikció terébe tartoznak. A Kanetti névről, pontosabban a név második feléről meg Szilasi Németh Gáborral közösen írt kötete és annak egyik fiktív szerzője juthat eszünkbe, a *Kész regény – Gabriely György és Poletti Lénárd levelezése*. [kiemelés tőlem – D. F.] A Kanetti–Poletti-játék csak még inkább afelé irányítja az olvasót, hogy Kanettit – természetesen feleslegesen és semmiféle eredményre nem vezető módon – Szilasival azonosítsa. De még egy harmadik személy is említést érdemel: Ladik István, akinek „édesapját az anyakönyv ismeretlennek mondja” (122.), s aki előbb az anyja nevét viseli, aztán kapja nagynénje férje után a Zádor, majd később a szolgálatban a Ladik nevet. Az már csak plusz adalék, hogy ennek a politikai kalandornak, aki később a város egyik ’56-os hőségévé válik, az anyját Borbíró Piroskának hívják, tehát akként, amilyen fedőnéven Nagy Imrét temették el annak idején.

A helynevek közül van, amelyik eredeti elnevezésén szerepel, például a Békéscsaba melletti Fűrjes, vagy Budapest, viszont nemcsak a megyeszékhely fut álnéven, Haragosként, hanem a város Jamina elnevezésű része Germinaként, és Póstelek Apóstelekként. És ha már Póstelek: az itteni, Szilasznál is említett kastély egy másik könyv, Krasznahorkai *Sátántangó*jának a helyszíne is. Nos, a *Szentelek hárfája* kétféle módon is felidézi ezt a kiváló regényt. Egyrészt a Ladikról készült, javításokkal, áthúzásokkal tarkított fogalmazvánnyal, ami kissé hajaz a *Sátántangó* Irimiásának telepiekéről írt jelentésére, amelyet át kell dolgoznia a két hivatalnoknak. Másrészt és közelebről egy konkrét uta-

lással, amely félreérthetetlenül a *Sátántangó* játékterében helyezi el a *Szentelek hárfáját*: a tótok egy részét, „a maradékot, az (...) *Egység*, *Lenin* meg *Vörös Csillag* termelőszövetkezetek osztály-öntudatos tévesz-parasztjait (...) feltűnően könnyedén tudta fanatizálni a mi hajdani apóstelki kastélyunk kitorrt ablakú, üres falai között tanyázó, magát Jeremiásnak nevező, szutykos álpróféta.” (62.) De nem csupán ezt a könyvet idézi fel Szilasi munkája, hanem számtalan másikat. Kapásból beugorhat a tót tematika kapcsán Závada Pál neve – talán nem lenne eredmény nélküli a két prózaíró világát összevetnie majd valakinek. Maguk a narrátorok is több művet említenek a történetmesélés folyamán, Kipling *Különös vágójától* kezdve Szerb Antal *A harmadik toronyáig*. Goethe *Vonzások és választások* című műve pedig intertextus formájában (a nőkre utalva: „és sejtelmések, hogy megijedjünk” – 103.) és Ladiknál talált műként (146.) is előbukkan a regényben. (Kanetti is Goethét olvas, lásd: 235.) Szintén érdekes eredményekkel járhatna (még lehet, részben vakvágányra futna) az ezen művek és a *Szentelek hárfája* közti kapcsolat részletes elemzésének elvégzése.

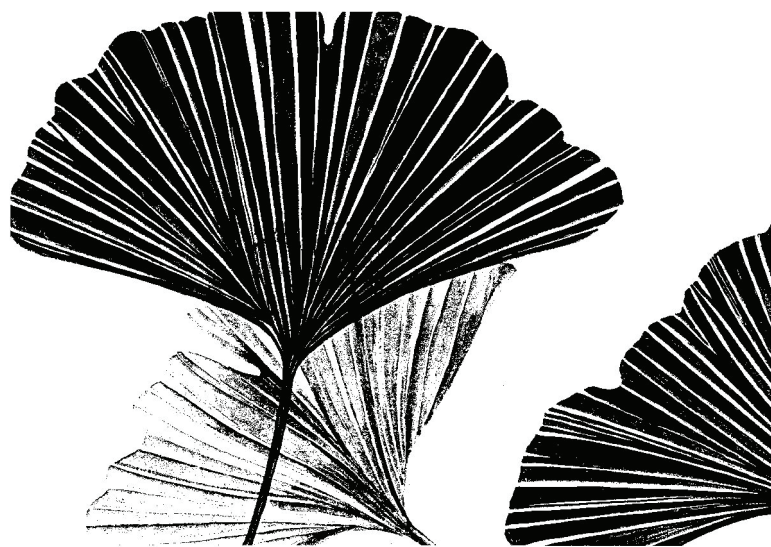
A regény címe maga is egy könyvre utal, mégpedig Juraj Tranovsky *Cithara Sanctorumára*, mely az evangélikus egyház által használt zsoltárok és egyházi énekek gyűjteménye. Egyrészt Kanetti céduláiból értesülünk erről, másrészt azonban a *Tranoscius* (így hívják magát az énekeskönyvet lerövidítve, egyszerűsítve) többször is felbukkan a regényben: egy ilyet hagy el Makovicza az ötödik fejezetben (mikor elveszti, azt mondja: „Nincs már többé fegyverem” [307.]), az egymással viaskodó Omasztát és Grynaeust követve, valamint a 273–274. oldalon egy *Tranoscius* ellopásáról és megkerüléséről is hallhatunk. A két mottó is beszédes. Az Ottlik-citátum hiányos. Hiszen míg itt „Buenos Airest nem, Hongkongot nem, Szavasztopot nem” szerepel, az eredetiben ez így hangzik: Buenos Airest nem, Hongkongot nem, Békéscsabát nem, Szavasztopot nem” – tehát Szilasi éppen az általa megírt várost hagyja el a szövegből. És Haragos, ez a felsorolásból kihagyott település a kilátástalanság városaként is aposztrofálható, hiszen Ladik az, aki állomáshelyéül nem is kaphat jobbat, csak és kizárólag egy ilyen helyet, a többi, néven nevezett várossal szemben, amelyek ebben a szöveggörnyezetben ígéretesebbnek tűnnek. A Talleyrand-idézet („Il eut peut-etre mieux valu souffrir” – Talán jobb lett volna [többet ért volna] szenvedni) pedig egyként utal Ladik életpályájára, de a haragosiakra általában is, akik 1956-ban nem állnak ki a forradalom eszméi mellett, igazából elvek híján tengetik napjaikat.

Szilasi úgy játssza egymásba a valóságost és az elképzeltet, hogy végül a Makovicza által elmondott Omaszta-Grynaeus üldözési jelenetben végképp a fikció világába költözteti hőseit. A képzelet eluralkodásában nagy szerepe van többször is a látásnak, amely éppen, hogy a hétköznapi értelemben vett realitást tagadja Szilasinál. Olykor a szem mintha csak elhomályosítaná a valódi látást itt. Az új nézőpont akként is létrejöhet, ha nem szokványos módon és helyről szemlélődnek a szereplők: a valós elemekkel is felruházott várost mind Kanetti (268.), mind Makovicza (305.) makettnek titulálja, mikor, más-más alkalommal, felülnézetből, a templomból látja. Ladik a történesek mögött többet, mást is lát: „a véres eseményeket, mint minden egyéb bűnügyet, próbálja meg *műalkotás*ként is szemügyre venni” (152.), és a nyomozás folyamán festményeket hív segítségül a múlt értelmezésére. A látás nem a valóságot adja vissza Kanetti szerint, például a halál pillanatában „Nem pereg le semmi. És nem az életedet látod. Hanem

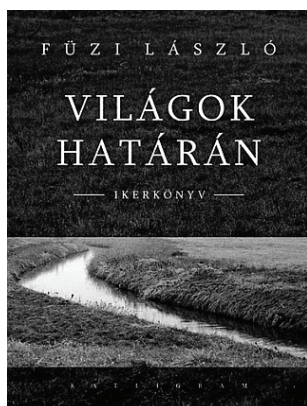
azokat a képeket, álló, kimerevített, statikus képeket, amiket életed során láttál, vagy akár csak egyszer is magad elé képzelteél, s valamiért fontosak neked, jelentenek, ki tudja, mit. Szervezetlen random-töredékek a standard alapzajból.” (274–275.) Mintha a szemünk csak elhomályosítaná a valódi, belső látást. „Nem azt látom, ami akkor ott volt, Uram” (308.), mondja Makovicza az utolsó fejezet „őrületében”, hogy aztán meg olyan dolgokat pillantson meg, amelyek az időben, a regény fiktív idejében csak később történnek meg. A *Szentelek hárfája* elbeszélői szerint „Több dolgok vannak földön és egen, / ..., mintsem, bölcselmetek / Álmodni képes”.

Darvasi Ferenc

A múlt mítosza mint önismeret

FÜZI LÁSZLÓ: VILÁGOK HATÁRÁN (IKERKÖNYV)

**Pesti Kalligram
Budapest, 2010
172 oldal, 2400 Ft**

A könyvről eddig megjelent reflexiók, mint Tandori Dezső esszéje („Füzi”), vagy Gajdó Ágnes könyvbírálatja egyformán nagy súlyt helyeznek a műfaji besorolás kérdésére. „Nem emlékezés, nem családrégény. Ez igazi gondolati mű” – jelenti ki Tandori (Tiszatáj, 2010/9. 49.). Gajdó a szerzőre hivatkozik bizonyítékként, amikor megállapítja: a mű nem nosztalgikus emlékezés (Élet és Irodalom, 2010. június 4. 21.). A szerzői önminősítés egészen pontosan így szól. „Ezt az írást nem emlékezésnek szánom. Azt írom le benne, ami ma él bennem abból a világból, annak a régi világnak a feltámasztására kísérletet sem teszek.” (49.) Azért sem vállalkozhat erre, folytatja a szerző, mert az a világ, amiről beszélni kíván, már menthetetlenül a múltba merült. Ez a világ egyébként a Füzi gyermekkorát övező valamikori falusi magyar múlt, melynek főszereplői a szerző szülei, nagyszülei, rokonai és mindenki, akihez szoros érzelmi szálak fűztek akkor és fűzik ma is. Emlékei felidézése és kivált az em-

lékek értelmezése útján beszélhet csupán róluk, ezzel azonban óhatatlanul nosztalgia lesz úrrá az elbeszélésen, hiszen „minden emlékezés nosztalgikus”. Márpedig ő nem szeretné, „ha ez az írás nosztalgikus lenne”.

Hogyan kerülhető ki vajon az ez esetben szinte szükségszerű nosztalgizálás? A kérdésre nincs a könyvben egyértelmű válasz. Egyszer azt írja Füzi, hogy valamikori világának felnőtt hősei „teljes, önmaguk által kiteljesített életet éltek”, (49.) amely így ideálisnak, emlékezésre méltónak tetszik a szemében. Később viszont elismeri, „el kellett múltnia” ennek a világnak, mivel úgy „ahogy volt, nem létezhetett tovább” (49.); fájjalhatjuk a hiányát, hiábavaló lenne azonban siratni eltűntét.

Elegendő vajon ez utóbbi belátás az emlékező nosztalgia elhárítására? Valószínűleg nem. Tudat alatt Füzi is jól „tudja” ezt, hiszen elszólásképpen így folytatja gondolatmenetét: „akkori életünket nem tudom érzelmek nélkül nézni. Az övékét sem, s az enyémet sem” (49.). S persze azért sem elegendő a belátás a nosztalgia semlegesítéséhez, mert a könyv tanúságtétele szerint, de a szerző többi írásából kitetszően szintúgy, Füzi hiányolja mai életéből ezt a múltban felfedezni vélt emberi teljességet. „Mégis sajnálom, hogy a mai és a régi közt nem teremtődött kapcsolat” – ad hangot nosztalgikus hiányérzetének ezúttal is. (49.) Máshol pedig azt írja: „fájdalmat érzek, ha annak a régi világnak az eltűntére gondolok”. (50.) Egy esszéjében korábban, amelynek már a címe is felettébb jellemző (A közép-pont hiánya. Gondolatok az új otthonosság előtérbe kerüléséről), a friss társadalmi válto-

zások döntő elemeként említi, hogy: „Szétesőben van a történetiség tudata, családi-közöségi és társadalmi szinten is.” Reflexszerűen már ekkor védekezik a múlt nosztalgikus megidézésének netán felmerülő vádja ellen: „a múlt sajátos értéként, nem a mindig meg-lévő nosztalgia irányaként, hanem a legnyilvánvalóbb *bizonyosságként* jelenik meg, mivel azok az értékek, amelyekre az embernek szüksége van, akkor, a *múltban* még léteztek.” (A középpont hiánya. Esszék, tanulmányok. Pozsony, 2008. 25–26.)

Füzi esszéistaként (és folyóirat-szerkesztőként éppúgy) a kor, saját kora, amit 20. századként határoz meg (holott már egy évtizede a 21. századot éljük), „lényegét” firtatja. Újabb munkája első mondataiban is fontosnak tartja közölni az olvasóval, hogy mennyire foglalkoztatja a kérdés, miszerint: „a század meghatározó történései összefoglalhatók-e egyetlen könyvben, a század története elmondható-e egyetlen gondolatmenetben”. (9.) Amikor pedig külön figyelmet szentel a kérdésnek az általa szerkesztett folyóirat e témáról szóló számában (Mozgások, fejlődések, ütközések, átalakulások a huszadik században. Forrás, 2009/7–8. 16–34.), a „nagy szétbomlás” metaforával illeti a század megrendítő tapasztalatát. Erről, vallja, kis emlékező történetek formájában adhatunk csupán számot, hogy kapaszkodókat, „identitásteremtő csomópontokat” találjunk a múltban és a jelenben egyaránt. A gyors és elementáris erejű változások sűrűjében élve az identitás megteremtése vagy csupán az átmentése során az emlékezeten átszűrt múlt kínálkozik egyedüli szilárd pont gyanánt. Az emlékezés teszi ugyanis lehetővé, hogy mai valónkat hozzámérjük a korábban megtapasztalt világhoz; ez az út azonban azok számára járható csupán, akik még képesek a történeti gondolkodásra; „így pedig nem az újdonságokból, hanem a szétbomlásokból építünk a magunk számára rendszereket”. (Forrás, 2009/7–8. 33.) Nem csoda, ha identitását tisztázandó, mondjuk így, családtörténeti visszaemlékezés és kvázi-történeti tanulmány formájában igyekezik Füzi végiggondolni, hogy honnan jött és mi lett végül belőle.

Ez a szellemi igény (nevezhetnénk szándéknak is) vezeti a szerzőt emlékeinek a felidézése és tálalása (kontextualizációja) során. S ez a szándék sarkallja őt arra is, hogy valamivel tágabb keretben elhelyezve szűkebb világa múltját, ne csak rekonstruálja, de explicit módon értelmezze is azt egyúttal. A cél érdekében emlékanyagát kiegészíti (vagy talán csupán megerősíti?) a tényirodalom beszéltetésével; ez utóbbit párhuzamos elbeszélés-ként adja elő, melynek szövegét a tördelésben is megkülönbözteti a primer elbeszélés textusától. Mindehhez végül fényképanyag járul, amely az ikerkönyvet végül triptichonná bővíti.

Annak ellenére, hogy a szerző tudatában van a „megélt történelem fontosságának”, bizonytalan azt illetően, hogy rábízhatja-e magát csupán az emlékezés irodalmias megjelenítésére a múltat elbeszélve. A bizonytalanság Füzinél abból a meggyőződéséből is fakad, hogy múlt és jelen között szűnni látszik a folyamatosság, hiszen a szétbomlás gátat emel közéjük. Nincs ezek után többé bizonyosság a múlt dolgainak (a mi saját dolgaink) drámai változékonyságát illetően, ha csupán az emlékezésből adódó tudásra kívánunk hagyatkozni. „Bármit olvastam, azt a magam tapasztalataival és történetével vettem össze”, jegyzi meg a bevezető passzusokban. (10.) Néhány sorral lejjebb viszont ennek éppen az ellenkezőjét sugallja: arra törekszem, „hogya a történeteket [a gyermekkor világát és eseményeit] úgy mutassam be, ahogyan azokat valamikor megéltem” (10.). Fontosnak gondolja, hogy mindezt a tudunkra adja ebben a szép, mívesen elkészített könyvben, mivel – egyedi és

egyszeri – élettapasztalatai elbeszélésével reméli megragadni a század egyik általános vonását, közelebről azt, ami „a hagyományos magyar falu átalakulásának-szétesésének-modernizációjának utolsó szakaszát is jelentette”. (10.)

Ezzel sok mindent elmondtunk, amihez hozzá lehet majd mérni a művet, és ami egyúttal gondolkodásra készít bennünket. Az első önként felvetődő kérdés így szól: tényleg paradigmaticus átalakulás („szétbomlás”) az, amelynek múltba nyúló tapasztalatai oly élesen foglalkoztatják Füzit gyermekkori emlékei felidézése és értelmezése során? Nem adható kategorikus válasz a kérdésre; egészen biztos azonban, hogy nem ugyanoda esnek mindenkinél a hangsúlyok, ahová Füzi szereti helyezni őket.

Sohol sem állítja, még csak nem is sugallja a szerző, hogy az 1950-es és az 1960-as évek vidéki (falusi, de már csak részben paraszti) világa a közösségi élet hamisítatlan megtestesülése. Önmagában már az is kérdéses persze, van-e egyáltalán értelme ilyesmiről beszélni bármikor (és bárhol) a 20. századi Magyarországon. S nem holmi értelmiségi képzelgésről, hogy ne mondjam, ideológiáról van csupán szó, amikor a paraszti-falusi „egész életforma” közösségiségét ideálként állítják a veszendőbe menő, olykor még létező (megfigyelhető) valóság elé vagy inkább e valóság mögé? Ha a két háború közötti szociografizáló diskurzusra gondolunk, amelynek egyik kedvelt vezérszólama „a paraszteleletforma csődje”, és amely buzgón igyekezett meg is figyelni a vélt népi közösségi életforma anomáliáit és főbb hiányosságait, komoly kétségek támadnak a közösségi életforma évtizedekkel későbbi (ötvenes évekbeli) érintetlenségének lehetséges tapasztalatait illetően, amiről Füzi könyvében bőven olvashatunk.

De milyen alapon kételkedhetünk egyáltalán a múltban szerzett tapasztalat valóságos mibenlétében? Erre a szkepszisre, meggyőződésem szerint, a történész sincs felhatalmazva (bár gyakran vindikálja magának a múltbeli tapasztalat kritikájának a jogát); még kevésbé adódik rá lehetősége a valamikori tapasztalatot még hírből sem ismerő kívülállónak. Ennek ellenére akad néhány hozzáfűznivaló a kérdéshez. Lássuk sorjában.

Nem fér, nem férhet hozzá kétség, hogy az észak-nyugat magyarországi, az osztrák határ közelében fekvő csücsök falusi univerzumának ez időbeli sorsát, tényleges életlehetőségeit a be- és elzártág jelentette. Nem csupán a méretek kicsinysége hatott ez irányban, ami a közösségek képződésének mindenkori előfeltétele, hanem a geopolitikai lokalizáció és a gazdasági egyenlőtlenség együttesen szintúgy ezt erősítette. Revelatív minden, amit a szerző a fizikai horizontok ebből eredő mentális szűkösségéről a könyvben előad. Az országhatár, amely a maga akkori szigorúságával talán az egyik legdöntőbb létmeghatározó és közösségképző erő az e tájon élők számára, éppoly nagy súllyal esik a latba, mint az életviszonyok milyensége. Ez utóbbiról a legkevesebb, amit el lehet mondani, az, hogy a társadalomalattiság, a kirekesztettség érzését keltette a falusiakban. Így kapcsolódik össze egymással a nyugati határnak a fizikai mozgást, a térbeli horizontot korlátozó tapasztalata, valamint a társadalmi elszigeteltség (és alávetettség) általános életérzése. Ennek ellenére Füzi ma úgy találja, ott és akkor az emberek még teljesnek mondható életet éltek.

Racionális fővel gondolva végig az emlékezetben ekként megtartott múltat, nyomban felmerül néhány kérdés. Füzi elbeszéléséből tudjuk, hogy a nagyszülők sem élték már ez idő tájt a hagyományos paraszti, gazdálkodói életformát (amely integrálhatta volna őket a paraszti hagyományközösségbe). Téveszparasztokként bizonyos, hogy túl voltak már ezen a közösségi életformán. Ami pedig a szerző szüleit illeti, ők már pusztán a foglalkozásuk

alapján sem részesülhettek többé valamely hagyományosnak tetsző (paraszti) közösségi életből. A szerző édesapja rendőrként, ráadásul nem is helyben kereste a kenyerét (ingázott), az édesanyja pedig időszaki gyári munkás volt, végül pedig Füzi középiskolásként egy közeli városi iskola ingázó diákja lett kamaszkorában.

A jelzett szocio-professzionális képlet nem segíti, sokkal inkább hátráltatja a hagyományos paraszti (falusi) közösségi életfeltételek korabeli prolongálódását. Elgondolkodtató, hogy a felidézett emlékek szinte kivétel nélkül a rokonsági összetartozás élményére utalnak, feltűnően hiányzik ugyanakkor Füzi emlékezésen nyugvó elbeszéléséből minden, ami egy ilyen keretet meghaladó közösségképződés – emlékezés által közvetített – tapasztalati lenyomata lenne.

És mi szól vajon emellett, hogy a nagyszülők, de részben még a szülők világa is „összetettebb, gazdagabb volt, mit a mai, legalábbis a tevékenységi köröket tekintve” (51). Két oka lehet mindeme emlékek „valódiságának”. Az egyik ok az emlékező elbeszélő primer tapasztalatszerzését biztosító látószög, amely a gyermeki tekintet maga. Onnan letről (fel)tekintve az a (fel)világ, amit a gyerek alig vagy egyáltalán nem befolyásolhatott számára érzékelhető módon, afféle készen kapott adottságként létezett csupán. Azért is hat a világ oly mértékben természetesnek és egyúttal totálisnak a gyermek szemében, mert azzal csupán mint előre megformált valósággal találkozhat. „A rendet gyermekkoromban, nagyanyám és nagyapám élete révén ismertem meg” (44.). Ráadásul az e milióbe belecsöppent szerző, úgy tűnik, csekély kapcsolódási pontot talált a kortárs csoportokhoz, következésképpen a valóságról szerzett (szerezhető) élményeit egy módfelett zárt társadalmi univerzum, a *szűkebb család* vagy a *tágabb rokonsági kör* szolgáltatta számára.

Akad itt azonban más egyéb is. Füzi szintúgy elismeri, hogy középiskolásként, majd szegedi egyetemistaként ismerte fel gyermekkori világának mélyen közösségi és társadalmi értelemben alárendelt mibenlétét: „kivülálló voltam”, helyesebben kívülálló lettem – jegyzi meg többször is. A kívülállás a bejáró diák, majd a szegedi egyetemista látószögét hozza magával, amiből rálátás nyílik az általa részben már elhagyott falusi és családi mikroközösségre (167–168.). Feltehetően nem az tudatosul Füzipben ennek során, hogy milyen (is volt) ténylegesen a gyermekkorát övező világ. Merőben másmilyen élettapasztalatok birtokába jutva a korábbi abszolút élethelyzet specifikusságát ismeri fel ez alkalommal. Megtanulja kívülről látni azt, amin túllépett a fizikai és társadalmi mobilitás eredményeként, és aminek bizonyos értékeit hiányként kezdi magában tudatosítani.

Tegyük világossá: egy, a jelenbeli állapotot kifejező olyasfajta érzés és tudat kerekedik ezzel benne felül, ami közvetlenül nem a múlt megélt világához, nem a múltbeli sajátos tapasztalathoz, hanem a múlt jövőjéhez, a mindenkori jelenhez tartozik hozzá. Ezért is fogadjuk kétkedve a szerző azon feltett szándékának a bejelentését, hogy úgy kívánja felidézni gyermekkora letűnt világát, ahogyan azt akkor ténylegesen megélte. A helyzet sokkal inkább úgy fest, hogy az emlékezés csalóka fényénél láthatóvá tett valamikori világot olyan formában és azzal a jelentéssel ellátva jeleníti meg Füzi, ahogyan e múlt, a maga vitathatatlan idegenségében, a folytonos visszatekintés során *fokozatosan* értelmet nyer az elbeszélő számára. A falusi élettempót a vidéki nagyvárosi egyetemista, majd a vidéki városi értelmiségi életrendjével felcserélő szerző, értelemszerűen, éles kontrasztként tudatosítja magában a jelenbeli és a valamikori gyermekkori világ különbözőségét.

Mennyiben és milyen értelemben jogosult úgy okoskodni, hogy mostani élethelyzetében a közösségiség jóval csekélyebb tapasztalatára tesz (tehet) szert, mint amikor gyerekként egy alacsony társadalmi státusú falusi családban nevelkedett? „Az állandó családi együttlétekre gondolva vettem észre, hogy szinte sohasem voltam egyedül” (103) jellegű megállapítások sugalmazása szerint az individualizáció negatív tapasztalatai avatják különösen értékessé a megidézett múltat, amelynek végérvényes letűnte az értékvesztést tudatosítja benne. Jóllehet olyik esetben maga is kész elismerni, hogy a magány nem kizárólag csak a jelen élethelyzet velejárója. „Nagyszüleim még sokat voltak önmagukban. Ha a mezőn dolgoztak, »csak« a természet vette őket körül. Ha otthon, a ház körül elrendeztek mindent, visszahúzódtak, legföljebb csendesen beszélgettek. Nagyanyám, amikor megövegült, hosszú estéket töltött egyedül, imádkozott vagy csak gondolkodott a szeretein. Korábbi kultúrák emberei is sokat lehettek önmagukban a hosszú estéken, sokáig mesterséges fény nélkül. Az önismeret kialakulásának fontos időszakai lehettek ezek az esték” (103).

Mi a valóban szembeszökő különbség a múltbeli élet közösségi mivolta és a szétbomlott jelen világa között? Semmiképp sem a magány mint fizikai létmód gyakorisága állítja szembe egymással a nagyszülők és a szerző jelenbeli valóját, hanem főként a magány, az egyedüllét „kultúrája”. Ez utóbbin az individualizáltság személyes vállalásának őszinteségét, átélésének a mikéntjét érti Füzi. „Nehéz azt mondanom, főképpen a mostani nagy elmagányosodási periódusban, hogy egyedül talán már nem is tudnék élni. [...] Közben mintha mégis menekülnék magam elől. Ha magamra maradok, bekapcsolom a rádiót, megnézem a telefonomat, érkezett-e valahonnét üzenet, új e-mail. Szinte kényszeresen keresem a külső világgal való kapcsolatot. [...] Mi mintha menekülnénk az önmagunkkal való kapcsolat elől.” (103.).

Múlt és jelen ilyen eltávolodása egymástól fokozatokon keresztül zajlik. A nagyszülők „múltbeliségétől” a szerző jelene felé elmozdulni látszó szülők megelőlegezik az emlékező-elbeszélő jelenbeliségét. „Szüleim kísérletet tettek a nagyszülők mintájának követésére, de sorsuk köztes térben és köztes időben zajlott. Kiléptek a régiből, s az lett a feladatuk, hogy bennünket az övékénél teljesebb kilépések felé segítsenek. A régihez hasonló állandóságot már ők sem teremthették újra” (93). A nagy különbség a szerző jelenbelisége (aki ma vagyok) és az ő világuk (benne akkori önmagammal, aki maga is részese volt a világuknak) abban rejlik tehát, hogy a jelen perspektívájából belátható (felismert) múlt így látott emberei inkább belakták, a vágyaikkal és tevékeny életükkel a jelenbelinél inkább kitöltötték azt a szűkös teret, amiben élniük adatott. „Biztos vagyok benne, hogy az általuk lakott teret elődeim közül többen teljes világként, kozmoszként élték meg” (165). Ma ellenben még az emlékezetben tartott múlt is csak részleges voltában fogható fel az értelem révén. A többi ellenben csak merő vágyakozás egy valamikor még meglévő, ma már azonban fájoan hiányzó élmény teljessége után. „Az általuk megélt teljes térrel szemben, ahogy ebben a könyvben olvasható volt, én tájról beszéltem, a tájjal való kapcsolatot kerestem, s a »teljesnek« gondolt tájat hiányoltam” (166).

S mi a szerepe vajon ebben a gondolati önkeresésben a szövegeknek (amiből kettő is van a könyvben), és a képanyagnak, amelyek így együtt beszélnek el a képzelt múltat, hogy kifejezzék a maga tökéletes másféleségében érzékelt jelent. A legföljebb csak elképzelt gyermekkori múlt mitikus megragadása leszámolás is egyúttal ezzel a múlttal, hiszen ah-

hoz a felismeréshez vezet, hogy lehetetlen tovább folytatni (és egyben visszahozni), és nosztalgiával sem érdemes gondolni rá többé: „miközben a gyermekkorom világát körülvevő táj mítoszát építettem, valójában véglegesen búcsút vettem attól, amit elődeim még teljes világként [...] éltek-élhettek meg. A táj és a gyermekkor mítoszát legteljesebben ebben a könyvben építettem fel, így ez a könyv a legteljesebb búcsúvétel.” (166.).

Remélhetően nem hat bántóan, nem annak szánom, ha kijelentem, a könyv megírásával vált Füzi László véglegesen felnőtté. Azzal, hogy leszámolt a felmenőitől örökölt, legálabbis akként számon tartott életeszmenyei és beidegzódései (ami az előbbinél is fontosabb) még élő alkotó elemeivel, véglegesen maga mögött hagyva a szülők (és a nagyszülők) mintateremtő világát. A magányérzet, mint a modern személyiség elemi tapasztalata új felismerésként szólal meg Füzi művében. A nemegyszer szociográfiai, már szinte szociológiai alaposság ellenére is, ahogyan a múlt itt alakot ölt az emlékezés és a dokumentálás jóvoltából, szubjektív vallomást tart a kezében az olvasó: a világ átalakulásával együtt járó veszteség kínzó élményét szólatatja meg benne Füzi, miközben a sors elkerülhetetlenségébe való végső belenyugvását is rögzíti ezúton. „Önmagamat csapnám be, ha nem néznék szembe ezzel a ténnyel [hogy jelen könyv a legteljesebb búcsúvétel]. Elszakadásom attól a tértől és attól a világtól nem az egyedüli és nem is választott elszakadás volt, csak azt tettük, én is, s azok is, akik az enyémehez hasonló utat jártak be, amit az idő rendelt számunkra, az idő mozgásával és kényszereivel nem tudtunk, talán nem is akartunk szembefordulni.” (166).

Nem (csupán) azért hiányzik a jelen számára a múlt, mert visszahozhatatlan, hanem főként azért, mert a jelenné átalakuló múlt sorsszerű folyamata elkerülhetetlennek, kivédhetetlennek, emberi akarattal befolyásolhatatlannak tetszik. A vélelmezett múltbeli, jóllehet akkor is már csak részben valóságos „teljesebb emberi élettapasztalat” semmivé foszlik a jelen körülményei között és ezzel a múlt reprodukálhatatlanná is lesz. Ha időnként ennek ellenére fel-feltolul az emlékezésben, az egyedül a mai kielégületlenségek következménye. Abból ered, hogy ma már elképzelhetetlen életünk mély, a személyiség egészét átható megtapasztalása a többnyire követhetetlen (felfoghatatlan) változások hatására. A frusztráció ezzel szorosan összefüggő élménye, a modernség ekként tudatosított tapasztalata pedig rendre a múltba tekintés görcsös akaratát váltja ki belőlünk. „Így az elszakadások és kilépések egymásra rétegződése, a mögöttük meghúzódó történés-sorok elfogadása juttatott el a valamikori világ történéseinek számbavételéig, és a térből kihalított és önállóvá formált táj mítoszának formálásáig. Mert másként nem tehettem.” (166).

Nincs a Világok határán szerzője egyedül e felfogásával. Pierre Nora az emlékezés áradatáról beszélt nem is túl régen, amin elsősorban a történetírásnak a kollektív memória különféle módjaival szembeni térvesztését értette. Az olyasféle magánemlékezetek mai burjánzása, amilyen történetesen Füzi László „családtörténelme” is, a 20. század prezentista életérzésének a kudarcából fakad. Akkor, midőn a tömör, a mindent elborító, a mindenütt jelenlévő jelenen, aminek nincs saját magán kívül más távlata, egyszerűen úrrá lesz a nyugtalanság, mert hiányzik belőle a megnyugtató bizonyosság, a század embere lázasan keresni kezdi a gyökereit, hogy az emlékezet megszállottjává legyen idővel. Ezzel pedig egyszersmind feladja a haladás hitét, a belé vetett bizalmat, hogy a megmentés és a megőrzés gondját vegye helyette vállára (Vö. François Hartog: A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat. Bp., 2006. 179.). A narratív önanonosság (Paul Ricoeur) bi-

zonyosságának a vágya késztet mind többeket arra, hogy láthatóvá próbálja tenni a saját külön múltját. Kérdéses ugyanakkor, hogy a múlt jelenik-e meg ennek során a maga *éppen úgy ahogy voltjában*. A könyv végére érve Füzi maga is elismeri, nem többet, gyermekkori múltjának a mitikus képét rajzolgatta csupán a valamikori tapasztalati világ rekonstruálása helyett, amikor arra keresett feleletet: ki *ő ma* valójában. Egészen máshol köt ki végül Füzi, mint ahonnan újtára indítja történetét, azt gondolva, úgy mutathatja majd be saját gyerekkori világát, *ahogyan azt valamikor megélte*.

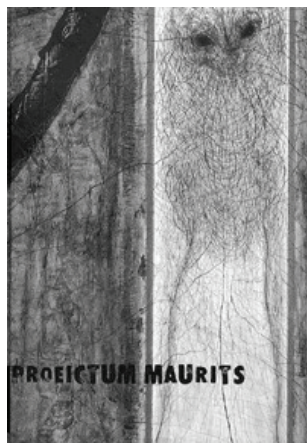
Gyáni Gábor

Maurits Ferenc, az irodalmi festő?

PROEICTUM MAURITS

**Universitas Szeged Kiadó
(SzatírIkon sorozat)
Szeged, 2010
212 oldal, 3990 Ft**

Gyakran tapasztaljuk, hogy mennyire eltérő lehet az irodalmárok és a képzőművészettel hivatásból foglalkozók ízlése és képzőművészeti kánona. Ezek a minden szempontból örvendetes különbségek a képi és tárgyi kultúrához, és persze a nyelvhez való élő, kreatív viszonyból származnak; ezért is sajnálatos, hogy a hazai kultúratudományi fordulatnak nevezett jelenség nem annyira a művészettörténet és -elmélet művelőinek az irodalomtudósokkal való termékeny párbeszédét jelenti, mint inkább az előbbiekkal közös platformot nem találó irodalmárok – sokszor persze érdekes, ám a műkedvelői hozzáállás veszélyét rejtő – tapogatózását a vizuális kultúra területén.

Ha e probléma felől fogalmazzuk meg kérdésfeltevéseinket, komoly érdeklődésre tarthat számot a Kollár Árpád és Orcsik Roland által szerkesztett *Proeictum Maurits* c. kötet, amely Maurits Ferencről tartalmaz különféle írásokat. Arról a Maurits Ferencről, akit egyszerre ismerünk költőként és festőként, s akinek a recepciója önmagában is példázta azt az ízlésbeli kettősséget, amely elválasztja az irodalmárokat a művészetkritikusoktól. Mauritsot többnyire

azok ismerik, akik a vajdasági magyar irodalmat is követik, míg az elsősorban képzőművészettel foglalkozók nem nagyon tudnak róla. A másik sarkalatos kérdése a Maurits-recepciónak éppen ebből a vajdasági, határon túli helyzetből fakad: képes lehet-e hát bevezetni a *Proeictum Maurits* a költőt és a festőt az egykori Jugoszláviánál korántsem tágabb vagy a „centrumhoz” közelebb, de a magyarországi közönség számára mindenképpen ismerősebb kulturális térbe. Ha jól értem, erre utal a könyv szimbolikus felütése is, amely az Új Symposion és a hazai irodalom közötti egyik fontos összekötőnek számító Mészöly Miklós 1993-as megnyitó beszédét hozza, amely Maurits első budapesti kiállításán hangzott el, és amelyet a könyvben Maurits Mészöly Miklós emlékére írott versének kézírata követ. Az első nagyobb blokkban idősebb és fiatalabb szerzők tanulmányai, esszéi foglalnak helyet, amelyek a kötet számára készültek; nagyjából a könyv közepén a szerkesztők Mauritscsal készített nagyinterjúja olvasható, ezután pedig egy válogatás következik Mauritsról szóló régebbi esszékből. A kötetet alapos bibliográfia és színes reprodukciók sora zárja.

Ha megnézzük, kik szerepelnek ebben az új kötetben, azt látjuk, hogy a könyv képes valamennyire árnyalni a Maurits-recepcióról kialakított képünket: a szerzők többségét

irodalomtörténészként, -kritikusként vagy a szépirodalom művelőjeként ismerjük, csakis úgy, mint a két szerkesztőt; ugyanakkor megszólalnak Mauritsról művészetkritikusok (Szombathy Bálint, Bela Duranci, Željko Sabol és Oto Bihalji-Merin), sőt egy pályatárs (Kass János) is. Nem felejtkezhetünk meg a szépírók és a művészetkritikusok közös keresztmetszetét alkotó Tolnai Ottóról és Sziveri Jánosról sem. S bár a szerzők többsége most is a vajdasági, illetve az egykori jugoszláviai kultúra képviselője, vagy esetleg a vajdasági magyar irodalom olyan emblematikus közvetítője, mint Ilia Mihály, a szerkesztőtől fiatal kutatók – Bacsa Gábor és Varga Ádám – is szót kaptak, akik már egy másik nemzedék és egy másik közeg kérdéseit teszik fel a Maurits-életműnek. Az újonnan készült tanulmányokkal együtt is azonban úgy találom, hogy a kötet elsősorban az eddigi Maurits-értelmezések rendszerezése és reprezentatív válogatása inkább, amely nem mond radikálisan újat, de az összefoglalás révén lehetőséget teremt az eddigiektől különböző irányokban történő kutatásoknak.

A legfrissebb tanulmányokat tartalmazó, *Egy pálya rítusai* c. rész jól láthatóan az újat mondás nehézségével küszködik, s birkózik az életműre ráakódott, jól bejáratott értelmezésekkel: több esszében is fel-felbukkan pl. a karkai ihletettség fontossága – érthető, hiszen Maurits bogárszerű lényei az *Átváltozáshoz* kapcsolódnak –, valamint Kafka révén és a Maurits pókhálószerű, rizomatikus vonalvezetése miatt Deleuze-t is többen emlegetik. Már-már közhelyszerűen hivatkoznak az alkotó peremhelyzete miatt Guattari és Deleuze minor irodalomról szóló esszéjére, és kapcsolják össze a rizómát Maurits alkotói módszerével – úgy tűnhet, mintha teljesen ki is merülne az értelmezésnek ez a vonala, s szinte önméltatlanságba fulladna. Valójában senki sem vizsgálja meg a problémát következetesen, így a deleuze-i elmélet Mauritsra való alkalmazhatóságát az olvasó sem elutasítani, sem elfogadni nem tudja, pedig Maurits kulturális pozíciója, állítólagos kisebbségi léthelyzete – amely ugyanakkor egy másik, nagy kulturális egységbe, a volt jugoszláv térségbe való beletagozódását is jelenti – bőséges elemzést kívánna. A Kafkától eredeztetett abszurd és a vele járó groteszk testkánon már annál inkább magától értetődik, akárcsak a festményeken látható alakok jól látható szorongásélménye; mégis zavaró, hogy az új tanulmányokat tartalmazó rész egy monotematikus Maurits képét rajzolja meg: a festő eszerint a szörnyeteggé váló ember és a történelmi kataklizmák feletti borzalom expresszív-imitatív ábrázolója lenne (ld. a *Boszniai látképek* c. festményciklust). Ez kétségtelenül igen markáns vonulat az életműben, de azért más is benne van az Új Symposium-korszak és az azóta eltelt néhány évtized levegőjében: a *Le bon ticket* c. festménysorozat pl., amely egy párizsi utazás vizuális naplója, úgy készült, hogy Maurits mindennap beragasztotta az aznapi bevásárlás blokkját és az utazásokat megőrkítő metrójegyeket, majd ezeket körberajzolta, -festette: ebben a gesztusban nem nehéz felismerni a lázadó, a társadalomkritikus Mauritsot, az újbaldali gerillát. Ezen kívül nem árt észben tartani, hogy a festőnek volt absztrakt periódusa is (ld. a *Recsegések* c. képeket), hogy arról a talán marginálisnak tűnő kérdéstről ne is beszéljünk, hogy bár sokszor felvetődik Maurits tipográfiai, könyvtervezői munkásságának jelentősége, ennek részletesebb bemutatására senki nem vállalkozik. Egy kissé egysíkú képet kapunk tehát Mauritsról a kötetnek ebben az egységében, amelyet szerencsére üdítően árnyal Varga Ádám rövid esszéje (*Az angyallét optikája*), amelyben a szerző a festményekhez hozzáolvassa Maurits verseit is (a *Szürkület szürkületben* c. kötetet), és így felismeri a gyermekkor, valamint a gyermeki perspektívának a halálélménnyel való

szembesülésben betöltött szerepét az alkotónál; ezenkívül persze az olvasónak lehetősége van a Maurits-életmű tematikus gazdagságának morzsáit összeszededgetnie innen-onnan, főleg Tolnai Ottó monstruózus, játékosan csapongó esszéjéből, amelyre még kitérek.

Néhány írás újszerű elméleti megközelítéssel is próbálkozik. Thomka Beáta *A Maurits-grafika képi azonossága* c. írásában Imdahl és Belting képanthropológiáját használja fel, amely szerint a szubjektum a képet mindig egy adott közösség tagjaként is érzékeli, ugyanakkor a képről való tapasztalat mindig az egyén öntapasztalásának egy formája is. A cikk elméleti háttere így a képi identitás fogalma lenne. A sokszor képíróként aposztrofált Maurits és a tanulmányíró Thomka identitásának közös pontja a cikk szerint a kaffkai vagy kisebbségi léthelyzetben megélt sorsközösség – lényegében Thomka itt közölt legértékesebb sorai erről a látásmódról szólnak. Az azonban nem válik világossá, hogy e befogadói tapasztalat tudatosításához mit is adott hozzá a tanulmány elején felvázolt képelmélet, illetve hogy ennek a képelméletnek mi is a pontos jelentősége, amely miatt hermeneutikai közhelyek ismétlésénél többre kellene értékelnünk az elmondottakat. Így az sem dől el, hogy Thomka munkáját helyenként igen mély esszéként vagy gyorsan lekent, némi jegyzetapparátussal megerősített tanulmányként kell-e olvasnunk.

Az elméleti felkészültség és a Maurits-művek konkrét jellemzése közötti kapcsolat Bacsa Gábor tanulmányában (*Maurits Ferenc pályafutás-rítusai*) is problematikus marad: a többek között Kantot, Susan Sontagot és Derridát felvonultató, szétszálazhatatlan gondolatmenetből nem kristályosodnak ki a dolgozat tézisei, azonban a festményekről és a grafikákról szóló részek hihetetlenül érzékeny látásmódról tanúskodnak, amely az aprólékos elemzés és árnyalt verbalizálás képességével társul. A kissé zilált szerkezetű tanulmány mintha kétszer kezdődne el, s csak a második nekifutásra sikerülne egységes elméleti keretet alkotni a téma tárgyalásához. Bacsa Victor Turner alapján három rituális fázisról beszél, amely a beavatás előtt álló személynek a közösséghez, a meglévő intézményrendszerekhez és a saját identitásához való viszonyát írják le. Ezek az elkülönülés, a marginalizáció vagy másképpen a beavatás előtti liminális állapot, végül pedig az egyesülés, vagyis maga a végbement beavatás, amelynek az eredménye valamifajta megnyert állandóság, önzonosság. Bacsa állítása az, hogy Maurits pályarítusaiban és festészeti gesztusaiban elmarad ez a harmadik fázis, azaz művészetében csupán az identitás folyamatos megkérdőjelezését és az identitások roncsolását találjuk meg. Kérdés persze, hogy mit nyertünk ezzel a megállapítással, amely elmondható lenne bármely posztmodernnek kikiáltott alkotó kapcsán.

A tanulmányblokk többi írása elsősorban visszatekintő jellegű, emlékező esszé. Bányai János (*M. F. dyptichonja*) a *Szürkület szürkületben* c. verseskötet kapcsán a fény és a szó viszonyáról írva Mauritsot, mint olyan gyakran, képírónak nevezi, amivel nemcsak arra utal, hogy a művész egyszerre festő és költő, hanem hogy a szó és a vizualitás nála mindig azonos egységként kezelendő. Érdekes közléseleme az esszének, hogy Maurits festészete mögött mindig irodalmi élmények állnak: Franz Kafka, Sinkó Ervin, Danilo Kiš stb. – érdemes továbbgondolni a kérdést, hogy Maurits festői életművének értelmezése mennyire lenne vagy nem lenne elképzelhető a textusok nélkül, mennyiben tarthatjuk Mauritsot az eredetileg dehonesztáló „irodalmi író” szókapcsolatot kiforgatva irodalmi festőnek. Lósoncz Alpár (*Mauritsról*) Maurits nemzedékeken átívelő fontosságáról ír az Új Symposion kapcsán, majd a rítus esztétikájának tükrében interpretálja Kafka szerepét Maurits művé-

szetében. Füzi László (*Férgek, arcok, mozgások*) a világ és a művészet szembenállását mutatja be röviden Mauritsnál.

Feltűnő, hogy Maurits művészettörténeti eszközökkel való megragadhatatlanságát és művészettörténeti besorolhatatlanságát a legtöbb fenti írás premisszaként kezeli, s Bacsa Gábor expliciten meg is fogalmazza. Ez a megállapítás egyrészt azért is zavaró, mert nem kifejezetten művészettörténeti, hanem inkább irodalmárokból álló körből érkezik, másrészt pedig nem igazán fejt ki senki, hogy Maurits megragadhatatlansága, peremhelyzete milyen művészettörténeti alapvetések felől értelmezhető: melyik nagy elbeszélésnek nem lehet része Maurits? A stílustörténetnek? A nemzetközi képzőművészeti piacról, a nagy art worldból való kiszorulására gondolnak? Az új keletű tanulmányok jellemzően nem vállalkoznak arra, hogy bemutassák Maurits helyét a nagyobb képzőművészeti folyamatokban – Varga Ádám szentel csak ennek egy bekezdést –, valamint a magyar, jugoszláv és nemzetközi pályatársak között, s kontextuális elemzésük az Új Symposion bemutatására szorítkozik. Innen nézve Tolnai Ottó hosszú esszéje (*Letérdeltem, úgy néztem – avagy a vérbenforgó tengerzöld szemüveg*) kivételnek tűnik, rengeteg benne ugyanis a párhuzam, a szabad asszociáció rokon képzőművészeti jelenségekre, s valahogy kikerekedik belőle egy világ, amely körülveszi a Maurits Ferenc névvel jelölt, megalkotott személyt – ez a leírás viszont nem nagyon értelmezhető a Tolnai-univerzumon kívül. Tolnai ebben az írásában mintha más prózai műveihez képest rövidebb, könnyebben emészthető és informatív mondatok sorakoznának, az író még egyfajta laza időrendet is tart. De a Mauritsról szóló megállapításait, illetve a motívum-, stílus- és művészettörténeti narratíváját a szabálytalanság és az önkény esztétikája szervezi. Pontosan ezek azok a sajátosságok, amelyekért Tolnait kedvelik az erre fogékonyak, de amelyek meg is nehezítik az olvasást, s amelyek ellehetetlenítik az állítások interszjektív érvényességét. Igazi dokumentumértéke ritkán van a szövegnek, de ha mégis, akkor szerencsére Tolnai mint szemtanú igen értékes információkat közöl, pl. innen tudhatjuk meg, hogy a már említett párizsi napló milyen metódussal készült. Néhol az esszé azzal kárpótol minket szándékolt formátlanságáért, hogy a „palicsi Orfeusz” legjobb pillanatait felidéző sorokat kínál olvasásra. Az egész kötet legszébb részlete talán a következő: „Újvidéken Mauritsék az Újtelepen laknak, egy túlrezonáló betontoronyban. Az alattuk lévő lakók állandóan molesztálják, fenyegetik őket, hogy hangosak, hogy ugrálnak, dörömbölnek, közben Maurits egész nap némán, csak csuklóból, kitépett pókláb mozgására emlékeztetően rajzol – ám, noha igaz, hogy Mauritsék a legcsendesebb lények közé tartoznak, teljesen visszavonulva, csendben élnek, mégsem zárható ki teljesen, hogy a rajzok hihetetlenül erős rezgésszáma valamiféleképpen rezonál a betonkonstrukcióval és elviselhetetlenné teszi a toronyépület lakóinak életét...” (93)

Az első tanulmánycsoport tehát Maurits alapos ismeretéről árulkodik, de problémafelvetése néhol szűkössnek bizonyul. Annál nagyobb meglepetés volt olvasni éppen ezért az *Archívum* cím alatt található válogatást, amely fordított időrendben szemezget a régebbi Maurits-recepcióból. Ami nem sikerült annyira az újabb esszékben, az érdekes módon csupán a megfelelő tanulmányok egymás mellé helyezésével végbemegy itt előttünk: a Maurits-életmű gazdagsága, megítélésének apró változásai szépen kibomlanak, s ezt csak erősíti az egyes írások eltérő keletkezési idejéből fakadó szemléleti különbségek. Sziveri János *A vonaltól a permetig* c. 1978-as írása messze kiemelkedik az egész kötetből abban a tekintetben, hogy szerzője képes a mauritsi életmű alakulását folyamatában láttatni. Ma

már kissé megkopottnak tűnhet az esszé látásmódja, ám lenyűgöző – s persze kissé megmosolyogtató is talán – az a magabiztosság, amellyel az akkor még igen fiatal Sziveri hozzányúl Maurits festészetéhez. Mostanság talán nehezen lenne elképzelhető az a narratíva, amelyet a tanulmány kínál, Sziveri ugyanis korszakokat különít el a művész pályáján tematikus és stílusbeli változások alapján, igaz, szám szerint csupán kettőt: az elsőben az emberi alak áll Maurits érdeklődésének a középpontjában, a másodikban a táj; ezek után a kettő szintézise lenne a *Recsegések* c. ciklus. Ez a kategorizálás leplezetlenül hegelianus, s az életmű újabb fejleményei miatt a jelenből visszatekintve támadható. Ennek ellenére hasznos vezérfonalat ad, akárcsak az esszének az az izgalmas elemzése, amely az általában a figuratív expresszionizmussal elintéztettnek tekintett festészet értelmezésébe behozza a dada, a pop-art és az informel szempontjait is. Az itt vázolt pályaképet Szombathy Bálint már sokkal problematikusabbnak látta a Sziveri-tanulmánynál valamivel későbbi *Ózondós pamatok* c. írásában, amely meglehetősen kritikusan viszonyul Mauritsnak az absztrakció területén tett „kirándulásához”. Hála a szerkesztők munkájának, ezen pályaszakasz értékelése és elhelyezése lehet a további kutatások egyik feladata.

Önkényesen válogatva a többi itt közölt szöveg érdekesnek tűnő részleteiből: Mikola Gyöngyi *Maurits szökésvonalai* c. nem is olyan régi esszéje, amely szemlélete alapján már a kötet első felének új tanulmányaihoz kapcsolódik, Maurits finom vonalakkal megrajzolt rovarszerű lényeibe már Kafka férgén kívül egy nem evilági, finom lényt is beelát; Duranci Béla (*A Móriák arcképcsarnoka*) Maurits-képeinek vázaltszerűségéről, az alkotás folyamatát is megmutató technikáról beszél; Željko Sabol (*Nyugtalanág, gesztus, gondolat*) és Oto Bihalji-Merin (*Piros Frankenstein*) pedig egyaránt megemlíti Maurits művészetének egy olyan aspektusát, amelyet később mintha elhanyagolnának: az ökológiai érzékenységet, az ipari világ fenyegetése miatti szorongás témáját.

A kötet közepére elhelyezett nagy pályainterjú (*Azt mondják, hogy képiro vagy mi az istennyila*) nélkülözhetetlen telitalálat. Olyan dolgokról vall benne a verseiben amúgy szűkszavú, s itt ugyan szívesen beszélő, de lényegre törő, karakán Maurits, mint a könyvkészítés, a szerb és magyar képzőművészekkel és írókkal való kapcsolata. Hiánypótló ez a Mauritsot bensőséges közelségbe hozó beszélgetés, hiszen a kötetben található könyvészet szerint utoljára 1980-ban jelent meg interjú a képzőművésszel (Híd, 1980/1.).

A szövegek sorát Balázs-Arth Valéria egy lexikonban megjelent, itt kibővített Maurits-szócikke zárja, amely rengeteg precíz adattal szolgál a művész munkáiról, kiállításairól, s a róla szóló kritikákról, szakirodalomról. A könyv azonban képzőművészeti albumként is forgatható, s úgy találom, tényleg változatos és reprezentatív képanyagot tartalmaz: a szövegek között fekete-fehér grafikák, a szövegek után pedig színes reprodukciók találhatóak, s noha a szerkesztők bevallottan nem törekedtek Maurits azon híres képeinek újraközlésére, amelyeknél ma már jogi akadályok léphettek volna fel, a válogatásból kirajzolódik egy sokféle törekvést magában egyesítő művészi pálya. A kötet igényessége meggyőző; legfeljebb a szerkesztői szigor hiányát lehet felróni azokban az esetekben, amikor egyes tanulmányírók megengedik maguknak azt a következtetlenséget, hogy bizonyos szó szerinti idézetek lelőhelyét lábjegyzetben pontosan megjelölik, másokét pedig nem.

A képzőművészeti értéktételek és az irodalmárookra sajátosan jellemző festészeti kánon találkoztatása valószínűleg fiatal kutatókra marad majd. A kötet legtöbb újdonságot hozó tanulmányai friss elméleti szempontok alapján közelítik meg Maurits művészetét,

egyelőre azonban egyik se tűnik érett koncepciónak. A gazdag művészetelméleti műveltség mellett elgondolkodtató a művészettörténész szakma hallgatása és hiánya a kötetben először közölt írások között; ennek lehetséges okaira – pl. a magát az Új Symposion örökösének valló értelmezői közösség működésére – maga könyv nem igazán reflektál, de remélhetőleg nagyban hozzá fog járulni ahhoz, hogy a Mauritsról szóló diskurzusban új perspektívák nyíljanak. Nem írtam még arról a sarkalatos kérdéstről, hogy egyenértékűnek kell-e tekintenünk Maurits költészetét és festészetét. A kötet szerzői, ha nyilatkoznak ilyesmiről, nem csupán igennel válaszolnak erre, hanem a Bányai János által használt „képíró” kifejezésnek megfelelően a festői és a költői életmű együttes értelmezése mellett törnek lándsát. Pedig a kötet hangsúlyai révén mégiscsak egy implicit hierarchia rajzolódik ki, mintha Maurits elsősorban festő lenne, aki másodsorban verseket is ír. Valószínűleg e problémára is olyan szakemberek fognak megoldást kínálni – pontosabban helyesen felvetni a szövegnek és a képnek a kulturális kánonban megvalósuló viszonyára vonatkozó kérdést –, akik képesek Maurits saját illusztrációkat tartalmazó kötetét könyvműként látni és olvasni.

Förköli Gábor

